

ПРЕГЛЕД НА ПРАКТИКИ
И ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТТА
НА
РАННОТО
ДЕТСКО РАЗВИТИЕ

НАРЪЧНИК

НАЦИОНАЛНА МРЕЖА ЗА ДЕЦАТА

Съдържание

Въведение	3
Увод	4
Образование и грижи в ранна детска възраст	6
Преглед на законодателната рамка и политиките в сферата на образованието и грижите в ранна детска възраст в България.....	8
Основни принципи и предизвикателства от разгледаните добри практики в сферата на образованието и грижите в ранна детска възраст	13
Приложение 1: Добри практики в областта на образованието и грижата в ранна детска възраст	17
Обучение в грамотност на деца от 187 ЦДГ „Божур“ в гр. София.....	17
Програма „Ранна интервенция при деца със специални потребности“	19
Център за ранна интервенция – гр. Русе (ЦРИ)	21
Детски кът за развитие – Център за социална рехабилитация и интеграция за деца с проблеми в психичното развитие и техните семейства на територията на община Русе	23
Център за работа с деца на улицата (ЦРДУ) към Комплекс за социални услуги за деца и семейства (КСУДС) във Видин	25
Лятно училище за деца от ромска общност, непосещаващи детска градина и започващи първи клас....	27
Специализирана подкрепа към семейства с деца в риск от увреждания, с цел намаляване риска от увреждане и институционализиране	29
Методи за ранно детско развитие за деца	31
„Превенция чрез ранно образование“	32
Библиотека на играчките.....	34
Приложение 2: Извлечени поуки от добри практики в образованието и грижата в ранна детска възраст с потенциал за противодействие на негативните тенденции, свързани с ранното отпадане от училище	36
Приложение 3:	44
I. Критерии за избор на добри практики	44
II. Кратко описание на практиките на европейските партньори	45

Въведение

Настоящият наръчник е резултат от изпълнение на проект „Обмен и сътрудничество за подобряване благосъстоянието на децата“, Проект №: BG051PO001-7.0.07-0086-C0001, финансиран по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, схема за безвъзмездно финансиране „Без граници – компонент 1“ – фаза 2. Дейностите са пряко свързани и с мисията на Национална мрежа за децата да работи за заздравяване и улесняване на сътрудничеството между сходните неправителствени организации и всички заинтересовани страни с цел гарантиране правата и благосъстоянието на децата. Настоящият проект има за цел изграждане на капацитет за подобряване и разширяване на услугите в сферата на ранното детско развитие и образование чрез транснационален обмен на опит и ноу-хау на новаторски и алтернативни практики за превенция на отпадането от училище. Наръчникът включва аргументация на важността на политиките и практиките за ранно детско развитие, преглед на законодателната рамка в България по темата, анализ на предоставените в рамките на проекта национални и международни практики в областта на ранното детско образование и грижа и ключови изводи.

За кого е предназначен този наръчник?

Публикацията е предназначена предимно за широк кръг от заинтересовани страни, като професионалистите и практиките в областта на ранното детско образование и грижа са основна целева група. Надяваме се наръчникът да бъде особено интересен на директорите, педагозите и педагогическите екипи в детските ясли и градини, както и на професионалисти и неправителствени организации, предоставящи услуги за деца от 0 до 7 години. Вярваме, че наръчникът ще даде полезни идеи и гледни точки и на работещите на национално ниво, които имат отговорност за създаването и прилагането на интегрирани социално-образователни и здравни услуги за деца и семейства.

Публикацията няма за цел да отговори на всеки възможен въпрос или да предостави изчерпателна информация, а да постави темата за ранното детско образование и грижа в дневния ред на политици, експерти и професионалисти и да предложи възможни гледни точки и подходи.

Увод

Множество международни проучвания и изследователски доклади върху ранните години от живота предоставят необорими аргументи за това колко решаващо е ранното детство за здравословното състояние, образованието, социалното включване и цялостния успех и щастие в живота на човека. Формирането на уменията за живот е динамичен процес. Колкото по-рано детето свикне с формиране на умения и знания в живота си, толкова по-вероятно е да се превърне в успешен възрастен. Колкото повече обществото закъснява да инвестира в децата, за да им даде равни възможности за развитие, толкова по-трудно и скъпо ще бъде да компенсира пропуснатите ползи и да поправи щетите за икономиката на по-късен етап. Програмите за развитие в ранна детска възраст са много важен инструмент за ранна намеса в живота и развитието на децата, за да компенсира за неравенствата в рамките на семейната среда. Тези програми спомагат за подобряване нагласите към посещаването на училище, когато детето навърши съответните години, за намаляване на криминалното поведение, повишаване на производителността на работното място и намаляване на неблагоприятните последици за здравето на децата, когато пораснат. Според различни проучвания, програмите за ранно детско развитие имат висока възвръщаемост на инвестицията и високо съотношение на разходи към ползи. Тези програми имат много по-висока икономическа възвръщаемост в сравнение с програмите, прилагани на по-късен етап от живота като курсове за професионално обучение, пробация и рехабилитационни програми, курсове за ограмотяване на възрастни и др.

В своя общ коментар № 7 (2005 г.) „Прилагане на правата на детето в ранна детска възраст“ Комитетът по правата на детето изтъква, че децата в ранна възраст имат всички права по Конвенцията на ООН за правата на детето¹. Те трябва да се зачитат като самостоятелни личности със собствени права и да се разглеждат като активни членове на семействата, общностите и обществата. При разглеждането на правата в ранна детска възраст се включват всички периоди от живота на малките деца: раждане и кърмачески възраст, предучилищен период, както и преходния период до тръгване на училище. Поради това Комитетът предлага периода до 8-годишна възраст като подходящо работно определение на ранната детска възраст.

Ранното детско развитие включва цялата необходима подкрепа за детето от пренаталното му развитие до осмата му година, за да може да бъде реализирано правото му на оцеляване, закрила и грижа, което ще му гарантира най-доброто развитие. Ранното детско развитие обхваща адекватни здравни услуги за бременната жена, майката и бебето, пълноценно хранене за бременната и кърмеща жена, бебето и детето, осигуряване на възможности и среда за ранно учене, подкрепа на семейството, развитие на общността и др.

Образованието и грижите са неразривно свързани от самото раждане на детето. Международната класификация на ЮНЕСКО определя ранното детско образование като „ниво 0“, т.е. базово ниво за образователните равнища. Възприемането на този цялостен подход за ранно развитие на познавателните, физическите, социалните и емоционалните аспекти изисква програмите за ранно детско развитие да имат ясен образователен компонент.

Макар образователният компонент да е важна детерминанта на програмите за ранно детско развитие, той не е достатъчен. Детският мозък се развива изключително бързо в този период и връзките между нервните клетки в мозъка се изграждат чрез взаимодействие с най-близките до детето хора, като остават непроменени до края на живота. Емоционалната стабилност и чувството на доверие се изграждат също през първите няколко години от живота на детето и по-късно стават основа за всички важни взаимоотношения – с връстници, колеги, партньори и по-възрастни, и дори със собствените деца.

---

1. Ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991 г. – ДВ, бр. 32 от 23.04.1991 г. В сила от 3.07.1991 г.

Можем да кажем, че този критичен за развитието на детето период предоставя огромни възможности за човека, но е също така и период, в който тези възможности могат да бъдат изгубени. Неподходящото възпитание и грижа през първите години на развитието на детето по-късно могат да прераснат в чувство на неудовлетвореност от живота, да нарушат взаимоотношенията с другите, да доведат до трудности в обучението, хранителни разстройства, високи нива на престъпност и насилие, зависимости и други лични и социални проблеми. Очевидно е, че тези разстройства са много скъпи и трудни за лечение на по-късен етап от живота, като често лечението не води до резултат.

Въпреки че всяко дете се развива със свои собствени темпове, много проучвания показват, че развитието е най-бързо в периода преди навършване на три години. През този период, и особено по време на първата година от живота, малките деца обикновено живеят в защитеното пространство на домовете си и са напълно зависими от възрастните. Родителските умения са от решаващо значение за възпитанието на децата, за осигуряване на емоционална подкрепа, насърчаване на тяхното развитие и за установяване на успешна комуникация. Въпреки това е ясно, че голяма част от младите родители никога не са имали възможност да придобият умения за адекватна родителска грижа.

Аргументи в полза на увеличаване на инвестициите в най-ранните етапи от живота:

- Биологичен аргумент – по-голяма уязвимост на развиващите се жизнени органи и системи към заобикалящата среда – от зачеването до първите години от живота. В ранен етап от живота си детето придобива биологични модели и поведения, които може да бъдат трудно обратими по-нататък. Невронната мобилност и синаптогенезата (синтезът на нови невронни връзки) могат да бъдат ускорени или разрушени на различни етапи още от пренаталния период от живота на бебето. Благоприятния здравен, семеен и социален статус е първа отправна точка за положително развитие на детето. Според едно изследване², ефектите на когнитивното стимулиране в периода между 9 и 24 месечна възраст продължават да се забелязват и на възраст 17-18 години. Това са значителни разлики в коефициента на интелигентност, в речниковия запас, в уменията за четене и разбиране на текст.
- Социален аргумент – неравенството започва рано и проявява тенденция към нарастване с времето. Ранната намеса за изглаждане на различията е сред най-ефективните за намаляване на неравенствата по отношение на здравето и ранното образование и развитие. Разликите в речника в ранна детска възраст с течение на времето се задълбочават и влияят върху подготвеността и успеха в училище, а на по-късен етап – върху производителността на труда³.
- Икономически аргумент – по-висока възвръщаемост на ранните инвестиции. Добрата грижа в детството води не само до повишени когнитивни умения, но и до по-добра социо-емоционална грамотност. Това на свой ред има за резултат по-добра мотивация за посещение и успеваемост в училище, по-добър социален статус на детето като възрастен и по-ниски разходи за обществото за здравни услуги и правосъдие.

---

2. Walker S. et al., Lancet, 2005, 366:1804-7

3. Engle et al., Lancet 2007

Образование и грижи в ранна детска възраст

Терминът „образование и грижи в ранна детска възраст“ (ОГРДВ) или „ранно детско образование и грижи“ се отнася до публично финансираните и предлагани услуги за деца, които не са достигнали задължителната училищна възраст. „Образование“ и „грижи“ са обединени във фразата, за да се подчертае, че услугите за деца до 7-годишна възраст могат да включват физическо обгрижване, но следва да включват и възможности за учене и развитие.⁴

Какво показват научните изследвания в областта на образованието и грижите в ранна детска възраст?⁵

В Комюнике на Европейската комисия от 2006 г., озаглавено „Ефективност и равенство в системите за образование и обучение“⁶ се заключава, че „Предучилищното образование се характеризира с най-висока възвращаемост на инвестициите, измерена чрез социална адаптация на децата. Добре е страните – членки да инвестират повече в предучилищно образование като ефективно средство за създаване на устойчива база за по-нататъшно научаване, за намаляване броя на отпадащите от училище деца, за постигане на повече справедливост и равенство в системата, както и на по-високо ниво на придобити умения“.

Предучилищното възпитание и подготовка могат да имат съществен принос за борбата с неравностойното положение по отношение на образованието, при условие, че са изпълнени определени условия. Най-ефективните интервенционни програми включват интензивно възпитание и подготовка, започващи на ранен етап, насочени към детето и осъществявани в центрове заедно със силно участие на родителите, програмирани образователни дейности у дома и мерки за подпомагане на семействата. В допълнение, повечето изследователи приемат, че обучението на персонала, отговарящ за дейностите по възпитание и подготовка в ОГРДВ трябва да бъде до висша образователна степен бакалавър и да е специализирано.

Поради своите културни и религиозни убеждения, родителите от общностите с ниски доходи и от социално-езиковите малцинства е възможно да ценят отглеждането и възпитанието от майката у дома. Възможно е да се смята, че децата са прекалено малки, за да участват в програма за възпитание и подготовка. Независимо, че тези родители искат децата им да успяват в училище, възможно е те да не виждат връзката между това и посещаването на услуги или предучилищни заведения. От друга страна, изследванията показват, че базираните у дома програми са по-малко ефективни от програмите в центровете.

Родителите в качеството им на първични агенти на мерките рядко притежават необходимите умения, за да изпълняват дейностите по такива програми. Възможно е например те да са неграмотни или езикът, който се говори у дома, да е различен от този, на който се провежда обучението.

Текущите научни дебати наблягат на важноста от постигане на баланс между различните образователни подходи. Програмите за възпитание и подготовка на най-малките деца (до 5-годишна възраст) трябва да работят преди всичко по начин, който е насочен към детето и неговото развитие, докато програмите за по-големи деца, между 5 и 6-годишна възраст, могат да въвеждат академични предмети в една по-планирана, ръководена от учителя учебна програма, без да се стига до отрицателни социално-емоционални последици. Наблягането върху академичните умения на по-късен етап, след един насочен преди всичко към развитието подход, концентриран върху постигането на социално-емоционални умения, е възможно да подпомогне по по-добър начин прехода към началното училище. Поради тази причина, с оглед постигането на най-добри резултати за децата, следва да се поставя приоритет върху комбинирането на двата подхода, а не на тяхното противопоставяне.

4. „Обучение и грижи в ранна детска възраст в Европа: справяне със социалните и културните неравенства“, Европейска комисия, 2009 г.

5. Пак там, стр. 13

6. COM (2006) 481 закл., 8 септември 2006 г

Дългосрочната ефективност на ОГРДВ очевидно се гарантира най-добре от подход, който включва детето, семейството и училището – постоянно „отглеждане и възпитание“, с което обхватът на мярката се разширява и включва и семейния контекст, а подходът обхваща и основното училище.

Създаването на интегрирани здравно-социално-образователни услуги като част от цялостните възможности за предоставяне на ранно детско образование и грижа се очаква да има ефект на драматично подобряване на условията за живот и развитие на децата, особено в маргинализираните общности. В тези общности факторите на живот при неблагоприятни социални условия са комплексни и оказват цялостно въздействие върху живота и развитието на детето. Високата детска смъртност, високата заболяемост, липсата на здравни услуги, лошото хранене на бебетата и децата, изоставянето им и последващата институционализация водят след себе си недостатъчна училищна готовност, слабо развити когнитивни, социални и езикови умения. Това пък влече като резултат слаби учебни постижения, ниска мотивация на детето и семейството да посещава училище и ранно отпадане. Това затваря порочния кръг, водейки на свой ред до ранни бракове, престъпност, проституция, влошен здравен статус, безработица и социална изолация.

Ролята на комплексните здравни услуги като достъп до медицински прегледи на майката през бременността, редовни посещения на семействата у дома от патронажна сестра, лични лекари за всички новородени деца, семейно планиране и др. е ключова за създаване на знания и умения за опазване на здравето, за ефективно използване на здравната и социалната система, за създаване на нови социални норми и модели за доброто отглеждане на децата и по-добрата ранна грижа и достъп до образователни услуги. Интегрираните здравно-социално-образователни услуги в общността повишават значително родителските умения, социалните умения за търсене на помощ и решаване на проблеми, както и амбициите за успешно развитие на децата в бъдеще. Те имат пряк ефект и върху добрите умения за отглеждане на децата, както и върху способността на семействата и мотивацията им за ранна детска грижа и образование на децата.

Преглед на законодателната рамка и политиките в сферата на образованието и грижите в ранна детска възраст в България

Създаването и предоставянето на услуги в сферата на образованието и грижите в ранна детска възраст е част от няколко стратегически документа и закони в Република България в сферата на народната просвета, закрилата на детето и социалните политики. Разбирането за важността на ранното детско развитие и образование като фактор за борба с бедността, за социалното включване и за предоставяне на равни възможности за всички деца да се включат пълноценно в обществения живот е налице. България има добре развити политики и мерки, ориентирани към потребностите на децата до 7 години и техните семейства. Осигуреният достъп до безплатни здравни грижи за децата, политиките за защита на майчинството и платеният отпуск за оглеждане на дете, развитата система за предучилищно образование и закрила на детето са сред най-важните постижения, които подпомагат пълноценното развитие на децата в ранна детска възраст. Тези политики са предпоставка за гарантиране на най-висок стандарт на грижа на всяко дете. В същото време обаче са налице редица негативни тенденции по отношение на ключови индикатори за детското благосъстояние, които показват, че националните политики и институционална рамка не са в състояние да отговорят на нарасналите неравенства в обществото и потребностите на децата и семействата, особено на тези от най-уязвимите слоеве на населението.

Политиките са в голяма степен разпокъсани, без достатъчна координация и съгласуваност между различните сектори, както на ниво планиране, така и на ниво предоставяне на услуги. Предоставянето на интегрирани, между-секторни услуги, които да посрещат нуждите на най-уязвимите деца и семейства е затруднено. Разделянето на отговорностите за децата в различните възрастови етапи на ранното детство между системите на здравеопазване, образование, социалната сфера и системата за закрила на децата затруднява прилагането на интегриран подход към развитието на детето още от раждането. В тази връзка, в свой доклад от 2014 г. Световната банка⁷ извежда необходимостта **да се осигури по-добра координация** и всеобхватна многосекторна рамка за **синхронизирана политика за ранно детско развитие**, равнопоставяща образователното и здравното развитие, храненето и пълноценната социализация на децата още от раждането. Услугите и грижите за децата и семействата са ориентирани основно към решаване на вече възникнали проблеми, а не към ранна превенция на рисковете, което не им позволява своевременно да посрещат нововъзникващи нужди.

Липсва и национален орган/институция, която да координира, подпомага, наблюдава и оценява ефекта от публичните политики и мерки, ориентирани към малките деца и семействата.

Законовите и стратегическите политически документи, в които ранното детско образование и грижа се споменава, са следните:

1. Закон за народната просвета

В Закона за народната просвета не се споменава нищо за ранно детско развитие или образование и грижи в ранна детска възраст. Държавните образователни изисквания се отнасят за предучилищното възпитание и подготовка. Детската градина, където се провеждат това възпитание и подготовка, обхваща деца от 3 до 7-годишна възраст. Това означава, че за децата от 0 до 3-годишна възраст не са предвидени по закон целенасочени дейности, които да се фокусират върху развитието им. Към момента в страната не съществуват утвърдени и широко разпространени модели за ранно детско образование и грижа на деца от 0 до 3-годишна възраст. Детските ясли у нас, които предлагат грижа за деца от тримесечна до 3-годишна възраст, се обслужват основно от медицински специалисти, които нямат достатъчна подготовка и мотивация да се грижат целенасочено и

7. Световна банка. (2014). САБЕР Ранно детско развитие

последователно за педагогическото, двигателно, познавателно и психо-емоционално развитие на поверените им деца.

2. Закон за закрила на детето

Законът за закрила на детето постановява, че родителите имат право на психологическа, педагогическа и социална помощ при отглеждането на децата им, така че за децата да се осигури правилното и адекватно на възрастта им психическо и физическо развитие, в съответствие с най-добрия интерес на детето. В същото време буди притеснение фактът, че родителите в много случаи не знаят към кого да се обърнат и за предлагането на подкрепящи услуги за семейства при отглеждане на дете няма достатъчно информация и достъпът до тях не е добре регламентиран. В този контекст на преден план излиза нуждата от цялостна семейна политика в България с ясни цели, мерки и дейности и възприемането на семейно-ориентиран подход във всички области, засягащи детското благосъстояние (социално-икономически мерки, ранно детско развитие, образование, здравеопазване, жилищно настаняване, закрила на детето и др.)⁸ Усилията на държавата да подкрепи родителите в отглеждането на децата може да се изразяват в развитие на система от разнообразни услуги, така че всяко семейство да разпознае тези, които най-добре отговарят на комплексните му нужди. Будни притеснение фактът, че разглеждането на семейните и детски плащания се случва отделно от процеса за закрила на детето. Вярваме, че е необходимо да се търсят подходи за синхронизиране на процесите за услуги и подкрепа към семействата и социалните плащания към тях, свързани с грижата за дете. Практиката показва, че настоящата система на парично подпомагане, случваща се главно през социални помощи и социални плащания, често инвестира късно ресурси в семейното отглеждане на деца или ако реагира навреме, то е в недостатъчен размер. Паричното подпомагане в момента не представлява част от цялостен подход на подкрепа на детето и семейството и това води до ниска ефективност. Доказателство за това са многобройните случаи на изоставени деца и разпадащите се семейства.

Необходима е цялостна реформа в системата на социалното подпомагане, в чиято основа да стои принципът на обвързване на социалните плащания със социална работа. Вярваме, че помощите следва да се отпускат след индивидуална оценка на конкретната ситуация на семейството, която да разглежда не само доходите на родителите, посещението на задължителна предучилищна подготовка и др., а и всички останали фактори, обуславящи възможността на семейството да полага грижи за децата си.⁹

Друга препоръка, която се отнася не само към повишаване на разнообразието от услуги за помощ на родителите при отглеждане на дете и за ранно детско развитие, но и към по-голямата им достъпност за всички, е обмисляне и създаване на ваучерен модел за ползване на услугите, финансиран от държавата/общините на принципа „парите следват детето“. Това ще позволи на всяко семейство да разполага с ресурс за ползване на услуга за ранно детско развитие и образование от страна на детето, като същевременно семейството ще може да избира формата, в която тази услуга да се осъществи.

3. Закон за социално подпомагане

Семейната среда на децата е основно определяща за техните когнитивни и социо-емоционални способности, както и за развитието на живота им в бъдеще. Разликите в способностите на децата могат да се проследят още от най-ранното им детство. Семейната среда в България, както и в много други държави по света, се промени значително през последните десетилетия и това неминуемо носи отпечатък и върху здравето, развитието и благополучието на децата. Положителните ефекти от ранната намеса и програмите за ранно детско развитие за изглаждане на различията в развитието

8. Из Становище на Национална мрежа за децата за необходимостта от въвеждане на реално семейно подходно облагане и разработване на самостоятелна семейна политика.

9. Из Становище на Национална мрежа за децата по проект на Постановление на МС за изменение и допълнение на Правилника за прилагане на Закона за семейните помощи за деца

на децата в семейства с различен социално-икономически статус са доказани експериментално, а към това се добавят и редица доказателства от практиката. Изводът е, че в семейства, където липсва подкрепяща среда и на децата се обръща малко внимание или са изцяло negliжирани, дългосрочните резултати за децата като утвърждаване в общественото и икономическо пространство са негативни.

Семейната среда е определяща за редица фактори по-нататък в живота на детето като неговия здравен статус като възрастен, склонността към престъпно поведение и способността за постигане на успех в живота. Според епигенетиката, (наука, разглеждаща въздействието на фактори от околната среда върху фомирането на гените), семейната среда, начинът на възпитание, храната и др. влияят в голяма степен върху психоемоционалното развитие и здравето на човека. Създаването на достъпни и достатъчни като брой и видове услуги и форми на грижа за отглеждането на деца (детски градини, родителски кооперативи и други форми за отглеждане на деца) ще доведе до изравняване на различията в развитието на детето, породени от семейната среда и предоставяне на равен шанс до услуги за всички.

4. Национална програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка, 2006 – 2015 г.

Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка отчита необходимостта от предоставяне на равен шанс за образование на всяко дете, но не посочва механизмите и конкретен план за действие, по който това може да се реализира на практика. Програмата извежда утвърдени в други държави модели за привличане и задържане на децата в училище, включително чрез предоставяне на безплатно учебно съдържание и на подобряване на подготовката по български език за децата, за които той не е майчин, но не отчита трудностите и пречките за прилагане на тези модели у нас, както и не предлага механизми и отговорни институции за това. Програмата набляга на предучилищното възпитание единствено в частта, в която то е подготовка за училище и за постигане на академични знания, без да акцентира върху личностното развитие и социоемоционалните умения на децата.

5. Национална стратегия за детето, 2008 – 2018 г.

Националната стратегия за детето 2008-2018 г. ясно посочва връзката между ранното детско развитие и предучилищната подготовка на децата с последващото им включване в по-късните етапи на училищно образование и с преодоляване на негативните тенденции, свързани с детската бедност и социалното изключване. При все това не е разгледан проблемът с липсата на достатъчно програми и утвърдени модели за ранно детско развитие за деца във възрастовия диапазон 0-3 години.

6. Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020 г.

Стратегията посочва, че осигуряването на достъп до услуги, и най-вече – достъпът до основни здравни, образователни и социални услуги, е друг ключов инструмент за преодоляването на последиците от бедността и социалното изключване. Именно достъпът до образование, здравеопазване и социални услуги има решаващо значение и за превенцията на социалното изключване и бедността. Коментира се, че междусекторните услуги, които включват здравни, образователни и социални дейности, са слабо развити (най-вече под формата на единични пилотни проекти, които поради липсата на финансова устойчивост не се мултиплицират), а това затруднява предоставянето на комплексна подкрепа на уязвимите групи. Именно междусекторните услуги ще позволят по-добра индивидуализация на предлаганата подкрепа, по-точна оценка на потребностите и прилагане на мултидисциплинарен подход. Това изисква съвместни усилия и съгласувани мерки от страна на всички системи – социална, здравна, образователна, включително и културна. Мерките към „Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване“, свързани с подкрепата на ранното детско образование и грижа и превенцията на отпадането от училище включват въвеж-

дане на задължително предучилищно образование от 4-годишна възраст; мониторинг на физическата среда за осигуряването на задължителна предучилищна подготовка на децата и осигуряване на допълнителна подкрепа; подкрепа за посещаване на училище за ученици от уязвими групи, живеещи в отдалечени райони, от бедни семейства и други; развитие на социални услуги в подкрепа на продължаване на училищното образование; приоритетно участие на деца от рискови групи в целодневна организация на учебния ден; разработване на Национална стратегия за намаляване на преждевременното напускане на училище до 2020 г., приета през ноември 2013 г.

7. Стратегията за намаляване дела на преждевременно напусналите образователната система 2013 – 2020 г.

Стратегията се спира обстойно на причините за преждевременното напускане на училище, като споменава основните такива, свързани с бедност и социално изключване, с незаписване на децата в ясли и детски градини, със здравни проблеми като увреждания и липса на приобщаваща среда и др. Стратегията отчита, че въвеждането на задължителна предучилищна подготовка за 5-годишните деца през 2011/12 г. е довело до увеличение на нетния коефициент на записване с 6.6 процентни пункта, като той е стигнал 81.5 %. Стратегията отбелязва нуждата от интегрирана политика и координиран подход между институциите, но въпреки това пропуска важни компоненти като нуждата от подкрепа на децата по време на преходните периоди (ясла към детска градина; детска градина към първи клас; първи клас към четвърти клас и т.н.) и мерки, свързани с осигуряване качеството на услугата в детските градини и училищата. Важността на ранното детско образование и грижа и на услугите за деца до 7-годишна възраст не са експлицитно отбелязани за превенцията на ранното напускане на училище.

8. Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014 – 2020 г.

Има две глави, озаглавени „Осигуряване на условия за разширяване на обхвата и повишаване на качеството на предучилищното възпитание и подготовка“ и „Прилагане на комплексен подход за повишаване на образователните постижения и намаляване дела на преждевременно напусналите училище“. Стратегията набляга върху обхвата на предучилищното възпитание и отчита, че с въвеждането на задължителна предучилищна подготовка за 5-годишните деца се е повишило включването в подготвителни групи. Стратегията експлицитно си поставя за цел повишаване на качеството на предучилищната подготовка, както и осигуряването на плавен преход от предучилищна подготовка към училищно образование. Стратегията включва дейности като разработване на механизми за стимулиране включването на децата в предучилищното възпитание и подготовка и за подкрепа на грижата от най-ранна детска възраст, особено за децата в неравностойно положение, от мигрантски или ромски произход или със специални образователни потребности, включително с увреждания. Документът поставя следната цел на България за 2020 г.: През 2020 г. делът на децата, обхванати в предучилищно възпитание и подготовка (на възраст от 4 до годината за започване на задължително начално образование) трябва да бъде 90%.

9. Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите 2012 – 2020 г.

Стратегията отчита предизвикателствата пред ромските деца, свързани с нисък родителски капацитет и ниска функционална грамотност на ромските жени (функционалната неграмотност се среща три пъти по-често при ромските жени, отколкото при мъжете в групата), с влошен здравен статус и ниски образователни резултати и включване. Стратегията извежда като приоритетни дейности механизмите за повишаване обхвата в образованието на ромски деца и повишаване на качеството на образование за тях и предвижда координиран подход за изпълнение на целите като включване на общините, административно и финансово обезпечаване на процесите на интеграция.

В Заключения на Съвета от 12 май 2009 г. относно Стратегическа рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението („ЕСЕТ 2020 г.“) очакваният минимум към

страните-членки е до 2020 г. най-малко 95 % от децата на възраст между 4 години и възрастта за започване на задължително начално образование да бъдат обхванати в сферата на образованието и грижата в ранна детска възраст (ОГРДВ). Показателят за нетен коефициент на записване на децата в детските градини се покачва и в края на учебната 2012/2013 г. достига 82.1 %. За да постигне целта за 95 % обхват на децата до 2020 г., България се нуждае от значително подобряване на обхвата на децата в качествени и подпомагащи развитието им форми на публично достъпни образователни услуги още в етапа на ранното детство. Зад общите цифри в страната се крият съществени социални неравенства. Изследванията показват, че едва около 40 % от ромските деца на възраст 3-6 години са записани в детски градини (ПРООН, Световната банка/Европейска комисия, Регионално изследване на ромите, 2011 г.). Докладът на Световната банка за ранното детско развитие САБЕР¹⁰ препоръчва създаването на допълнителни възможности за включване в услуги за образование и грижа на децата до 3 годишна възраст, обновяване на мисията и функциите на детските ясли, както и приоритизиране на инициативи и мерки за родителите и техните деца на възраст от 0 до 2 години.

Национална мрежа за децата винаги е заставала и зад позицията, че родителите трябва да имат право на избор къде и в каква форма да се включат децата им. Доставчиците на услуги за грижа и развитие в ранното детство в европейските страни обикновено са в широк спектър – публични институции, НПО, частни, общностни или домашно базирани форми. Те обикновено образуват мрежа от широк спектър от услуги – детски ясли, грижа за групи деца в домашни условия, дневни центрове, детски градини и др. Необходими са усилия за създаване на условия, включително чрез промяна на нормативната уредба, за предоставяне на по-разнообразни и гъвкави услуги (почасови и полудневни, ваучери за почасово използване на публичните услуги, алтернативни центрове и забавачки и др.). Регламентирането на различни услуги дава възможност да се посрещнат различните нужди на различните деца и би подкрепило повишаване на обхвата на децата включени в услуги за ранно детско образование и грижа.

---

10. <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Bulgaria/unicf/SABER%20ECD%20-%20WORLD%20BANK%20%2005%20June%20%20final.pdf>

Основни принципи и предизвикателства от разгледаните добри практики в сферата на образованието и грижите в ранна детска възраст

В рамките на проект на Национална мрежа за децата „Обмен и сътрудничество за подобряване благосъстоянието на децата“, No. BG051PO001-7.0.07-0086-C0001, реализиран с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (ОПРЧР), съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз, беше изготвен, съгласуван и разпространен специално разработен въпросник за описание на съществуващи български практики в сферата на ранното детско развитие и образование до над 100 неправителствени организации. Десет практики (кратко описание на практиките можете да намерите в приложението) бяха идентифицирани като ефективни и настоящият анализ се базира на детайлното им проучване, с приложени след това изводи и препоръки. Идентифицираните и анализирани десет практики са създадени от осем юридически лица с нестопанска цел и една неформална родителска група, както следва:

1. Асоциация за ранно детско развитие
2. Сдружение „Дете и пространство“
3. Сдружение „Еквилибриум“
4. Сдружение „Институт за социални дейности и практики“
5. Сдружение „Клуб на нестопанските организации“
6. Фондация „Национален алианс за работа с доброволци“
7. Неформално родителско сдружение за хармонично развитие на детето
8. Фондация „Ръка за помощ“
9. Фондация за децата в риск по света.

Подробните описания на десетте практики са прикачени в **Приложение 1: Добри практики в областта на образованието и грижите в ранна детска възраст**.

Всички модели са апробирани в рамките на пилотни проекти. Постигнатите резултати в повечето случаи са довели до партньорства и решения, които осигуряват устойчивост на предоставяните услуги, някои от които се осъществяват като държавно делегирани дейности. Макар и различни по предназначение, място на предлагане и целеви групи, всички те доказват огромната нужда от прилагането на интегриран подход и от сериозно междусекторно и междуинституционално сътрудничество.

Включените в обзора практики имат своите специфични социални и/или образователни характеристики. Описват и специфични за социалната или образователната сфера принципи. Но все пак има няколко общи принципа, които се наблюдават като водещи във всеки един модел на работа и са ключови за прилагането и резултатността на всяка практика.

Основните принципи, на които се базират всички практики, са както следва:

1. **Обучението на детето започва още от раждането** и целият комплекс от грижи и взаимоотношения, които се създават около него, формират и влияят върху познавателните му, емоционални, социални и двигателни умения. Този принцип се отнася за всички деца, не само за децата със специални потребности. Затова и всички описани услуги отчитат тази връзка и извеждат ученето и на детето, и на родителите като изключително важен елемент в процеса на така наречената първична превенция по отношение на ограничаване или премахване на факторите, които оказват неблагоприятно влияние за включване на децата в образователния процес.

2. Всички услуги се основават на прилагането на **семејно – ориентирания подход**. Всички практики отделят еднакво внимание върху работата с детето и семейството. Във всички практики се забелязва силен стремеж към информиране и овластяване на родителите с цел повишаване на родителския им капацитет. Родителите са въввлечени като партньори в работата с детето и това дава много по-голяма резултатност на работата на специалистите. Планирането на услугите се извършва съвместно, като дейностите са съобразени с нуждите от подкрепа на семейството. Родителите получават изчерпателна информация за всичко, което касае детето им и всяка дейност е предварително обсъждана и съгласувана с тях. През цялото време те са убедени, че са водещи в процеса и имат принос за постигнатите резултати. Това разширява родителските им умения и вярвания по отношение на това как трябва да изглежда грижата за развитието на детето им. Друг много важен аспект на семејно-ориентирания подход е изграждането на родителски мрежи за взаимопомощ. Това най-често са групи за родители, където родителите могат да се срещат в рамките на защитено и сигурно пространство и да споделят тревогите, трудностите, страховете и мечтите си. Тези групи спомагат да се намали тревожността и песимизма у родителите, да се почувстват семействата приети, разбирани и подкрепени. Много любопитна страна на услугите и за родители в част от анализирани практики са групите за игра за деца и родители, или груповата игротерапия.
3. **Социален вместо медицински подход към увреждането**. Този подход се открива неизменно във всички практики, където целевата група са деца с увреждания и/или техните семейства. Социалният подход набляга на това, че обществото е главна причина за изолация на хората с увреждания и социумът може да направи много, за да намали последиците от увреждането на отделния човек и да спомогне за неговата пълноценна интеграция. Тази концепция е противоположна на медицинския подход, където увреждането се разглежда като проблем и пречка единствено за носителя на увреждането, не за останалите членове на обществото. Използваните методи на работа и подходи позволяват овластяване на детето с увреждане и неговото семейство да се интегрират по-пълноценно в общността и да получат подкрепа и разбиране.
4. **Индивидуален подход към детето и неговото семейство**. Много важно е да се отбележи, че всички практики показват подход към субекта, а не към неговото поведение. Това е принципът, който работи за изграждането на доверие и за създаването на увереност у детето и семейството. Индивидуалният подход е от изключителна важност за децата и семействата в риск, тъй като позволява фокусиране върху конкретните нужди на всяко дете и семейство. От друга страна, поради специфичността на практиките, индивидуалната работа с всяко дете и неговото семейство биха могли да са пречка пред възможността моделът на работа да се разпространи бързо и максимално ефективно и да обхване широки групи деца и техните семейства, поради липса на човешки и финансов ресурс.
5. **Прилагане на подхода за ранна интервенция**. Ранната интервенция е подход, който се прилага при деца, които са в риск от развитие на неблагоприятни последици за психо-физическото им здраве, било заради увреждане, заради ранна диагностика на специални образователни потребности и др. Ранната интервенция се състои в оказване на набор от услуги на детето и семейството му, така че да се предотврати изоставянето на детето и да се намалят неблагоприятните ефекти от състоянието му. Макар непосредствените нужди на децата с увреждане или в риск и на техните семейства да са по-големи към момента и да е необходим ресурс за тяхното адресиране, буди безпокойство фактът, че няма широко разпространени и прилагани модели и практики за ранно детско развитие, както и достатъчен брой центрове за развиване на тези практики, достъпни за родителите на всички деца.
6. **Работата в мултидисциплинарни екипи** е следващият важен принцип, който може както да осигури качествена оценка на нуждите и ресурсите на детето и семейството, така и да приложи необходимия комплекс от подкрепящи дейности. Изграждането на екипи и мрежи от специалисти в различни сфери осигуряват ефективност и устойчивост на постигнатите резултати, както и възможност за самокоригиране работата на екипа. Взаимодействието в мултидисциплинарните екипи осигурява съдействие за диагностициране или актуализиране на оценката/диагнозата, възможност за цялостна

оценка на детето и семейството, фокусирана върху ресурсите, прилагане на разнообразни дейности и терапевтични методи за деца и родители, гъвкавост и специфичност.

7. **Междунституционалните отношения и сътрудничество** е ключово за взаимното усилване на мерките, които се полагат от различни субекти във всяка конкретна сфера. Взаимодействието с детски ясли и градини, с училища, с медицински услуги, с болнични заведения, с други социални услуги е условието, което изгражда цялостната институционална подкрепяща среда. Съвместната работа осигурява възможност за взаимно обучение и допълване на компетентности на различните секторни специалисти и за отваряне на границите на функциониране на отделните звена.
8. **Осигуряване на широкодостъпен вход** към моделите на работа, програмите или услугите. Това означава осигуряване на възможност за всички родители, които изпитват притеснения относно правилното развитие на детето им, да ползват услугите на специалисти. Децата и техните родители могат да се включат като самозаявени клиенти, без необходимостта да бъдат оценявани и насочвани да ползват социална услуга поради идентифициран риск от отделите „Закрила на детето“.

Основни изводи и препоръки:

Ясно очертан проблем при почти всички практики е, че услугите са „на парче“, не са припознати като дейности, които е необходимо да обхващат всички деца. По данни на НСИ, ромските деца са с най-висок процент на отпадане от училище и сред тях има най-много, които никога не са посещавали училище. Това налага необходимостта от по-ясна визия и механизми за приобщаване на децата от това етническо малцинство към образователната сфера и развиване на устойчиви услуги за ранно детско развитие и приобщаване за тях.

Сред представените практики има и такива, **финансирани на проектен принцип, без ясна визия и механизми за осигуряване на устойчивост и възможност за продължаване и репликиране на други места след края на проекта.** Необходимо е държавата да финансира тези услуги като държавно делегирана дейност, за да се осигури устойчивост и възможност за трансфериране на практиките.

Друго предизвикателство е, че като цяло липсват **услуги за ранно детско развитие, насочени към всички деца, а не само към такива в риск. Услуги за ранно детско развитие в България съществуват почти само и единствено под формата на общински детски ясли и градини.** В детските ясли децата се приемат от тримесечна до тригодишна възраст и се отглеждат основно от медицински специалисти, които нямат достатъчна подготовка да се грижат последователно и целенасочено за педагогическото, двигателно, познавателно и психо-емоционално развитие на децата. Според съществуващата нормативна уредба¹¹, в детска ясла с до 60 деца се назначава най-малко един педагог, а на всеки следващи 20 деца се назначава още един педагог допълнително. Един педагог за 60 деца е трудно да съумее да отговори на нуждите на всички за ранно детско развитие и образование, а от своя страна медицинският персонал и детегледачката (лелка), които са целодневно с децата, са с недостатъчна степен на подготвеност, мотивация и образователен ценз за осъществяване на професионална педагогическа дейност.

Действащата нормативна база законово регламентира организационно-структурно разграничение – детска ясла за деца от 3-месечна възраст до 3 години, с приоритет медико-профилактична дейности и основно медицински персонал, от една страна, и детска градина за деца от три до 7-годишна възраст, с образователни приоритети и основно педагогически персонал. Това разграничение е формално, недостатъчно добре аргументирано и е една от основните причини за неизползвания напълно потенциал за развитие на децата в ранна възраст (0-7 г.).

Организациите, чиито практики се разглеждат в настоящия анализ, дефинират като предизвикателство пред работата си и **липсата на сътрудничество между лекари, други специалисти, педагози и родители,**

11. Наредба № 26 от 18 ноември 2008 г. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях

както и липса на механизъм за сътрудничество между различните институции. Освен подобряване на координацията и създаване на конкретни механизми за междуинституционално сътрудничество, се препоръчва и въвеждането на специализирани тестове за деца от 0 до 4-годишна възраст за ранно откриване на проблеми в детското развитие.

Извлечените поуки и заключенията и препоръките от транс-националния обмен с идентифицираните на добри европейски практики, обсъдени в рамките на тематичен семинар за обмяна на опит и ноу-хау, проведен в София през март 2014 г., могат да бъдат видяни в **Приложение 2: Извлечени поуки от добри практики в образованието и грижите в ранна детска възраст с потенциал за противодействие на негативните тенденции, свързани с ранното отпадане от училище.**

Приложение 1:

Добри практики в областта на образованието и грижата в ранна детска възраст

Име на практиката и прилагаща организация

Обучение в грамотност на деца от 187 ЦДГ „Божур“ в София Асоциация за ранно детско развитие

Кратко описание

Практиката включва използване на различни методи за ранно обучение в грамотност и четене на деца на възраст 3-6 г. Практиката включва педагогически специалисти и родители и сформира читателски клубове за изграждане на любов и отношение към книгите и четенето. Към читателските клубове са привлечени и ученици в 4ти клас от съседно училище, като всеки ученик си има свой малък приятел от детската градина, когото посещава всяка седмица. Ученикът и детето заедно подготвят драматизация по прочетеното през седмицата. Има създаден и клуб на родителите към 187 ЦДГ, като родителите участват в работата с децата – четат им, вземат участие в съвместни състезания. Родителите са участници в специални обучения за ползите от интегрирането на децата (някои от децата са от етнически малцинства, тъй като детската градина се намира в квартал със смесено население).

Целева група

Целевата група се състои от 20 деца от 187 ЦДГ, трима родители и 10 ученика.

Достъпност

Практиката се провежда в 187 ЦДГ и е предназначена за децата в това детско заведение.

Цели

1. Повишаване капацитета на преподавателите от 187 ЦДГ за използване и прилагане на методики за обучение на малки деца. Ограмотяване на децата по един нетрадиционен и забавен начин.
2. Чрез „Читателските клубове“ се създават навици за четене и общуване с книгите, емоционално привързване към четенето чрез приятелско, индивидуално отношение. Обогатяване на речника на децата и от двете групи – читатели и слушатели.
3. Чрез „Клуба на родителите“ семейството се приобщава към процеса на образование и интеграция на детето.

Дейности

- Изработват се табла с изображения на предмети и печатно изписване на думата, на която съответстват. Таблата се разполагат в залата, където децата играят и прекарват деня.
- Провеждат се специални занимания и игри, по време на които детското внимание многократно се насочва към тези табла. През определен период таблата се променят. От старите остават само надписите, които децата вече асоциират със значението на думите. Чрез игри и музика, песни и танци, децата запомнят графичното изписване на целите думи, което води до умението за четене. Пропускаме срещането на думите.

- Всеки ученик от клуба по четене поема шефство над едно или две деца от детската градина и всяка седмица им чете предварително подбрани текстове. Дискутира се прочетеното. Правят се драматизации.
- Приобщаване на семейството към процеса на образование и интеграция на детето.

В нашата работа с децата използваме елементи от много методики, прилагани вече десетилетия в САЩ – на Глен Доман, в Япония – на д-р Макато Шичида, на много от руските специалисти – Зайцев, Никитин, Маниченко и др. Имаме прекрасния български бисер – сугестопедията на д-р проф.Геолги Лозанов, приложил го през 70те години на XX век в над 30 училища в България. Главният принцип е да подходдаме към обучението като към игра в която включваме децата. Игра забавна, много интересна и променяща се и запомняща се.

Необходима е специална подготовка за преподавателя за всеки урок. Необходими са специално подбрани и конструирани музикални пиеси. (Има опери за уроците по музика от проф.Гатева). Използват се всякакви предмети, които съдържат букви или думи и от които може да се построи сценарий за урока – пиеса.

Финансиране

По проекта се работи на доброволен принцип.

Програма „Ранна интервенция при деца със специални потребности“ Сдружение „Еквилибриум“ – Русе

Кратко описание

Тя се реализира в Центъра за обществена подкрепа (ЦОП) към Комплекс за социални услуги за деца и семейства, гр.Русе (КСУДС – Русе), администриран от Сдружение „Еквилибриум“. Развитие-то на програма „Ранна интервенция при деца със специални потребности“ разшири и допълни вече съществуващите направления, по които се работи в КСУДС – Русе. Практиката ни показва, че за да се гарантира правилното развитие на децата от първостепенна важност е дейностите по превенция на риска да стартират още в най-ниска възраст, непосредствено след раждането. Подкрепяме схващането, че обучението на детето започва още от кърмаческа възраст, а не когато постъпва в училище и то е в основата на услугите, които предоставяме, свързани с първична превенция за включване на децата в образователния процес и ранна интервенция на дефицити в развитието им.

Програмата прилага семейно-ориентиран подход, като предоставя специализирана помощ и подкрепа на семейства, които имат ограничени възможности и достъп до услуги. Повечето от тях срещат трудности от битов и финансов характер, имат затруднения при осигуряването на здравните и образователни нужди на децата си, имат проблеми с обществените нагласи и липсата на достъпна среда за децата им. При някои от тях домашното посещение е единствената възможност да ползват социални услуги особено в зимния период.

Родителите са въввлечени като партньори в работата с детето и това дава много по-голяма резултатност на работата на специалистите. Планирането на услугите се извършва съвместно, като Дейностите са съобразени с нуждите от подкрепа на семейството. Родителите получават изчерпателна информация за всичко, което касае детето им и всяка нова дейност е предварително обсъждана и съгласувана с тях. Услугата осигурява и неформална група за подкрепа на родители на деца със специални потребности.

Целева група

В Програма „Ранна интервенция при деца със специални потребности“ в КСУДС – Русе са се включили общо 20 деца на възраст от 0 до 6 г. Част от тях са с двигателни дефицити /ДЦП/, имат интелектуални затруднения или са с аутистични черти в поведението. На децата са изготвени комплексни оценки от мултидисциплинарен екип. Планирани са и се изпълняват индивидуални програми за всяко от тях, както и консултиране и подкрепа за семействата им. Част от дейностите се извършват в дома на семействата. На родителите е дадена възможност за включване в родителска група. Всички преминали през Програмата деца в училищна възраст са постъпили на училище или детска градина.

Прилагането на практика, изцяло ориентирана към семейството, се посреща много позитивно от родителите на деца с различни проблеми в развитието.

Достъпност

Входът към програмата е широкодостъпен за всички родители, които изпитват притеснения относно правилното развитие на детето им и считат, че то е по-различно от връстниците си без задължително да се касае за диагностицирано трайно увреждане или заболяване. Децата и техните могат да се включат като самозаявени клиенти /без необходимостта да бъдат оценявани и да бъдат насочвани да ползват социална услуга поради идентифициран риск от Отдел „Закрила на детето“.

Цели

1. Предотвратяване задълбочаването на увреждането и преодоляване дефицитите в развитието на детето.
2. Социализация и ранна интеграция на деца с проблеми в развитието и обучението.
3. Подкрепа и образование на родителите.
4. Изграждане на родителски мрежи за взаимопомощ;
5. Информирание на обществеността относно значимостта на ранната интервенция за подобряване благосъстоянието на децата в общността.

Интервенцията от най-ранна възраст при децата с увреждане и дефицити в развитието, която е насочена към преодоляване на затрудненията в познавателното развитие, поведението, комуникацията и др. трябва да върви паралелно с работата с родителите или грижещите се възрастни. Нашата практика показва, че трябва интензивно да се работи както с родители които не разбират и negliжират образователните потребности на децата си, така и с родителите с висок родителски капацитет, които обаче имат склонност да преобгрижват децата си, което пречи да изградят независимост и да развият умения за самостоятелност и индиректно влияе на тяхната успешна социализация, интеграция и адаптация в училищната среда.

Дейности

- Съдействие за диагностициране или актуализиране на диагнозата чрез добра междуинституционална координация – Диагностични екипи на областно ниво;
- Цялостна оценка на детето и семейството – мултидисциплинарен подход и работа фокусирана върху ресурсите;
- Съвместно планиране на необходимостта от подкрепа заедно с родителите, съгласно заявления от тях проблем;
- Разнообразни дейности и терапевтични методи за деца и родители;
- Приоритетно дейностите да са съсредоточени в естествената среда /дома/ на семейството;
- Услугата да е гъвкава и да няма фиксиран срок – подкрепата се оказва докато е необходима за детето и/или родителите за постигане на желаните резултати;
- Развиване на родителска мрежа за взаимопомощ.

Финансиране

Програмата „Ранна интервенция при деца със специални потребности“ е интегрирана в дейността на Центъра за обществена подкрепа /ЦОП/ към КСУДС-Русе в направление „Подпомагане на деца със специални потребности и техните семейства“. Центъра за обществена подкрепа е с държавно делегиран бюджет, което гарантира устойчивост на развитието ѝ. В рамките на КСУДС – Русе ще продължи работата с капацитет 10 случая. Разширяване на капацитета ще е възможно, ако услугата стане държавно делегирана дейност и има отделен финансов стандарт.

**Център за ранна интервенция – Русе (ЦРИ)
Сдружение „Дете и пространство“**

Кратко описание

Центърът за деца с увреждания функционира от 01.03.2010 г. Ранната интервенция предоставя възможност на децата с увреждания да ползват различни социални и рехабилитационни услуги от най-ранна възраст, което позволи да развият максимално своите способности и да се включат впоследствие в социалния живот и да имат равен достъп до образование. Психологическата и емоционална подкрепа на родителите непосредствено след раждането им позволи по-бързото приемане на различието на детето и допринесе за отглеждането му в семейна среда. Услугите по превенция, възникнали след приемането на Наредбата за предотвратяване изоставянето на деца и настаняването им в институции, не отчитат фактора време, в което се взема решението за изоставяне на детето, поради което целевите групи на услугите не са прецизирани. Като цяло в страната липсват услуги, които подкрепят и придружават родителите, чието дете се ражда с голяма степен на недоносеност или с увреждане. От проучването на УНИЦЕФ за причините за изоставяне на деца в България, се разбира, че майките, които вземат решение да оставят детето си за отглеждане в специализирана институция в родилен дом, са тези, чиито новородени деца са с увреждане или тежка степен на недоносеност, поради което за продължителен период от време са разделени от тях. Не случайно политиката за ранна интервенция в Европейския съюз се свързва именно с тези целеви групи /Кийли, 2003/. Услугата включва интердисциплинарен екип от: психолог, кинезитерапевт, ерготерапевт, социален работник, медицинска сестра. Включват се и консултанти (различни специалисти в зависимост от конкретните нужди на детето).

Целева група

Услугата е предназначена за новородени тегла с ниско тегло и техните родители; за новородени деца с увреждания и техните родители и за деца с увреждания от 0-3 год. и техните родители.

Достъпност

Услугата е достъпна за всички деца с увреждания до 3 годишна възраст и техните родители, както и за новородени деца с ниско тегло и техните родители на територията на община Русе.

Цели

Превенция на изоставянето и подкрепа на родителите на деца с ниско тегло и деца с увреждания. Подкрепа за социалното включване на децата с увреждания и за успешното им адаптиране в училище.

Деятности

Деятностите, предоставяни от Центъра са насочени към ранна интервенция в подкрепа на родители на новородени деца с увреждания и ниско тегло и включват: ранна интервенция; придружаване на родителите и лекарите при съобщаване за увреждането в родилен дом; посещение на екипа за ранна интервенция на двойката майка – новородено в родилен дом; прием и изготвяне на комплексна програма за ранна интервенция в Центъра; подкрепа в създаването на емоционална връзка майка – бебе; психологично консултиране; психомоторно стимулиране и възстановяване; рехабилитационни и социални услуги. Има възможност майката да бъде настанена заедно с бебето в ЦРИ; ерготерапия при недоносени деца и деца с увреждания.

За децата с ниско тегло дейностите, насочени към родителите включват:

- Информация за възможностите, които ЦРИ предлага и за психологическата и социалната подкрепа;
- Изготвяне и предоставяне на родителите на възстановително-рехабилитационна програма от кинезитерапевт и ерготерапевт, в зависимост от общото състояние на новороденото;
- Оказване на подкрепа и развиване на базисни умения у майката по отношение на грижите за детето;
- Психологично консултиране;
- Социално консултиране и подкрепа при взаимодействието с различни институции;
- Развитие на умения за психомоторно стимулиране и разпознаване на ранните двигателни възможности на детето;
- Консултиране на майката / родителите от лекар педиатър;
- Обучение в правилно позициониране на детето по време на сън, бодърстване и хранене;
- Включване на майката/ родителите в група „Родителска взаимопомощ“;
- Консултиране и развитие на други последващи комплексни умения;
- Приемане за срок от 5 дни всеки месец (според индивидуален план за ползване на услугата) в ЦРИ.

Дейностите, насочени към детето включват:

- Изготвяне на оценка за индивидуалните потребности на детето;
- Проследяване и оценка на психомоторното развитие;
- Провеждане на дихателна гимнастика за подобряване на дихателния капацитет;
- Психомоторно стимулиране и рехабилитация на недоносени деца;
- Оказване на психологическа подкрепа при изграждане на схема на тялото;
- Визуална стимулация и терапевтично позициониране;
- Специализирани медицински консултации според индивидуалните нужди на детето.

Финансиране

По проект „Предизвикателството да бъдеш родител – развитие на капацитета на ДМСГД – Русе за предоставяне на услуги и дейности, насочени към ранна интервенция в подкрепа на родители на новородени деца и деца с увреждания и ниско тегло от 0 до 3 години“, съгласно договор за безвъзмездна помощ BG051PO001- 5.2.03-0051-C0001, финансиран по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007–2013 г. по схема за безвъзмездна финансова помощ „За по-добро бъдеще на децата“. Проектът се реализира от Сдружение „Дете и пространство“ в партньорство с ДМСГД – Русе.

Детски кът за развитие – Център за социална рехабилитация и интеграция за деца с проблеми в психичното развитие и техните семейства на територията на община Русе

Сдружение „Дете и пространство“

Кратко описание

В периода от 2009 г. до настоящия момент е оказана подкрепа на 293 деца. Консултирани са 274 родители, в това число 85 родители са получили терапевтична помощ (индивидуална терапия или включване в родителска група за взаимопомощ). Обучени са два екипа от специалисти, работещи на територията на Русе и Варна. Създадена и разпространена е Методика за предоставяне на здравно социалната услуга – Психологическа подкрепа на деца и семейства, която бе представена на редица форуми и отпечатана в Наръчник за работещите в сферата на детското психично здраве и услуги за деца.

Методологията на работа с деца и юноши с проблеми в психичното развитие и техните семейства е основана на принципите на световната медицинска практика в областта на детското душевно здраве: ранно диагностициране на случаите, комплексна оценка и многопосочни интервенции; превантивна насоченост; регионалност; осъществяване в общността – оценка и терапия на детето в най-малко рестриктивна и без отделяне от естествената му среда; насоченост към детето и родителите, ангажираност на родителите в диагностично-терапевтичния процес; колаборация с немедицинските институции, работещи с деца; мултидисциплинарен подход при предоставяне на психично-здравните грижи, както и на принципите на съвременната социална работа: поставяне на най-добрия интерес на детето в центъра на вниманието на специалистите; индивидуализиране на интервенциите при работа със случай; развитие на родителския капацитет; активно участие на широката общественост с оглед промяна на възгледите за мястото на детето/юношата с психичен проблем в съвременния живот; опора върху силните страни и ресурсите на семейството и общността; формиране на дух на интердисциплинарна и мултиинституционална работа и сътрудничество в интерес на детето/юношата с психичен проблем.

Целева група

- Деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание от общността;
- Деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание от специализираните институции;
- Родители на деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание.

Достъпност

Клиенти на услугата са деца от общността посещаващи както специализирани така и масови детски градини и училища, а също и деца от специализирани институции на територията на общините Русе и Варна(за периода 05.01.2011-04.01.2012). Услугата е с отворен вход.

Цели

1. Да се подобри качеството на живот на децата/юношите в семейната и социалната среда като предостави терапевтични грижи, които да отговарят на техните потребности и да са достъпни за всяко дете/юноша с проблем в психичното развитие и/или симптом на психично страдание и неговото семейство.

2. Да се осигури професионална и квалифицирана помощ на деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание, ползващи социални услуги, предоставяни в ДКР;
3. Да се намали негативното влияние на психично-здравните проблеми върху социалната адаптация на децата и юношите;
4. Да се предостави професионална и квалифицирана помощ на родителите на децата и юношите с проблеми в психичното развитие;
5. Да се осъществи връзка между системите на здравеопазване и социални услуги в полето на детското душевно здраве.

Дейности

ДКР-ЦСРИ е интегрирана здравно-социална услуга за деца и юноши с проблеми в психичното развитие и/или симптоми на психично страдание, застрашени от социално изключване, и техните семейства. В нея децата и юношите с психични проблеми могат да получат индивидуално подходящи грижи, които да подпомогнат оптималното развитие на способностите им и включването им в социалния живот (учене/игра, социални връзки). Предоставяната подкрепа за родителите спомага за намаляване на чувството им за изолация от обществото, помага им да станат по-сигурни и способни да отглеждат дете с психично увреждане. Услугата позволява на деца, отглеждани в институции и на деца и семейства в неравностойно положение да получат безплатно специализирана терапевтична помощ и психологична подкрепа, която иначе би била недостъпна за тях.

Услуги насочени към децата и юношите:

- Индивидуална терапевтична работа с деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание
- Групова терапевтична работа с деца и юноши с проблеми в психичното развитие и симптоми на психично страдание
- Терапевтично ателие

Услуги насочени към родителите:

- Консултиране на родители
- Ателие за родители
- Семейно консултиране/терапия

Финансиране

За периода 2009-2010 г. – услугата се предоставя в Русе в рамките на проект, финансиран от УНИЦЕФ.

През 2010 г. Сдружение „Дете и пространство“ в партньорство с Община Русе, Фондация „Фамилна зона“ и Център за психично здраве – Русе разработи проект за разширяване на дейността на „Детски кът за развитие“ – Център за психологическа подкрепа за деца и семейства – реализиран както на територията на Русенска, така и на територията на Варненска област. Предоставянето на услугата в рамките на проект BG051PO001-5.2.06-0038-C0001, финансиран по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, по схема за безвъзмездна финансова помощ BG051PO001-5.2.06 „Социални услуги за социално включване“.

В периода 26.10.2012-до момента услугата се предоставя в Русе в рамките на ЦСРИ – Детски кът за развитие като държавно делегирана дейност.

Център за работа с деца на улицата (ЦРДУ) към Комплекс за социални услуги за деца и семейства (КСУДС) във Видин

Сдружение „Институт по социални дейности и практики“ (ИСДП)

Кратко описание

ЦРДУ е създаден през май 2011г. като Дневен Център по проект „Подкрепа за недостижимите деца“ на УНИЦЕФ. Работи в сегашната си форма от октомври 2012г. като държавно делегирана дейност към Комплекс за социални услуги за деца и семейства /КСУДС/ – Видин. Акцентът в работата в поставен върху социалното включване на деца от най-рисковите групи /в това число и от ромски произход/. Центърът работи в посока превенция на отпадането от училище чрез предоставянето на услуги, подпомагащи социалното включване на деца в риск. Използва се т.н. резилианс подход като концептуализация на психо-социалното придружаване на децата и техните семейства. Резилиансът е понятие, което назовава способността на хората да се възстановяват след травми и то по начин, който ги прави по-силни. При този подход личността е дефинирана като уникална – чертите на личността, талантите и възможностите са силите, на които можем да се опрем в подкрепата. Подкрепата и придружаването са центрирани към възможностите, а не към проблема. Много изследвания в областта на резилианса показват, че травмата в детството не е предричаща. Тя може да отслаби или да подкрепи човека. Основната идея е да се интервенира по посока на представата на детето за себе си и преодоляване на риска от възприемане на себе си като жертва, като предмет, като същество без стойност, каквито биха могли да бъдат последиците от преживяно negliжиране или насилие, което е честият случай при работа с децата в този център. Фактори за резилианс са добро отношение с минимум един възрастен; добър капацитет за активно заставане (лице в лице) с проблемите; способност за създаване на добри междуличностни взаимоотношения; призната компетентност в някаква специфична област, от самото дете и от неговото обкръжение. Подкрепата на децата се прави заедно (в реален и в символичен смисъл) с родното семейство, като се поемат тези функции, които то не е в състояние да изпълни добре на този етап. Такива могат да бъдат, напр. някои задачи на добрата грижа грижата и възпитанието, които се поемат от центъра като хигиена, стимулиране, развитие на фината моторика на малките деца, житейски и социални умения, и пр. Често се налага екипът да поеме и социализационни функции на семейството като мотивация и готовност за учене, среща с изкуството и културата и др. важното е че всичко това се прави заедно с, а не вместо родителите.

Целева група

Деца до 18-годишна възраст – скитащи, просещи, живеещи в бедност, деца отпаднали от образователната система и други. Капацитет – 15 деца. Центърът се посещава от деца, които живеят със своите семейства, но семействата срещат сериозни затруднения в грижите и възпитанието на децата. Родителите и разширеното семейство на децата също спадат към целевата група.

Достъпност

Услугата е достъпна за деца до 18 г. и техните семейства.

Цели

Основната цел на услугата е повишаване на качеството на живот на деца в риск. За постигане на тази цел се работи в две направления:

1. Подпомагане на децата за успешно социално включване, което според възрастта им се артикулира на: придобиване на социални умения, образователно включване, професионално включване;

2. Подпомагане на родителите на децата, споделена родителска отговорност за успешното възпитание и образование.

Центърът за работа с деца на улицата предоставя сигурна и безопасна среда за децата посредством услуги, насочени към:

1. **Изграждане на умения** – умения за общуване с учители и съученици; подготовка на уроците; общуване; приятелски взаимоотношения; хигиенни навици; умения за самооценка; справяне с трудности; правилно разпределение на времето; грижа за здравето.
2. **Предоставяне на образователна подкрепа** – изграждане на мотивация за учене; защо е необходимо да имаме образование; самостоятелно и редовно подготвяне на уроците; редовно посещение на училище; включване на децата в клубове по интереси.
3. **Социална работа със семейството** – оценяване на семейната среда – възможности, ресурси, условия и взаимоотношения в семейството; работа с родителите и детето за подобряване на връзките родител-дете; работа с разширеното семейство за изграждане на подкрепяща мрежа за детето; семейно консултиране; застъпничество при решаване на конкретни проблеми на семейството.

Важна насока на работа е подобряване и стимулиране на училищната подкрепа, връзката със семейството и превенция на асоциалното поведение. Децата се обучават в групи за социални умения и ателиета по интереси.

Дейности

Методологията на работа включва социална работа по случай, групова работа и работа в общността. Практиката може да се приложи в сферата на ранното детско развитие и предучилищното образование.

При постъпването на всеки случай на първо място се изготвя индивидуална оценка на нуждите на детето или родителя, на чиято база се включват в програма за групова работа. След приключване на груповата работа се прави оценка на необходимостта от допълнителна индивидуална подкрепа и ако бъде установена такава нужда се иска направление от ОЗД и центърът продължава работата с детето или родителя.

Групова работа

Програмите за групова работа имат фиксирана структура, съдържание и продължителност. Стъпките и продължителността на трите основни програми са следните:

- Социално включване
- Ателиета по интереси
- Без шамар
- Позитивно родителство

Индивидуална работа

- Дневна почасова услуга за деца в зависимост от индивидуалните потребности на детето

Финансиране

Дейността на ЦРДУ е финансирана от бюджета на КСУДС Видин и е държавно делегирана дейност. Методологията на работа, програмите за групова работа и някои от използваните филми са продукти на ИСП от различни проекти. Използват се материали и на партньорски организации. Част от обученията на екипа също се финансират със средства на ИСП, извън бюджета осигуряван от общината.

Лятно училище за деца от ромската общност, непосещаващи детска градина и започващи първи клас
„Клуб на нестопанските организации“ – Търговище

Кратко описание

Голяма част от децата в гр. Търговище не посещават детска градина. При постъпване в училище те сменят начина си на живот и социалното обкръжение, сменят водещия тип дейност /учене/, получават нови задължения и отговорности.

Целта на дейността беше да осигурим възможности за равен старт на всяко дете, да улесним достъпа и мотивацията на тези деца и техните родители за активното им включване в училищната среда и образователния процес.

Подкрепата, с която спомогнахме за осъществяването на тази цел, беше свързана с провеждането на едномесечно обучение през лятото на 6-7 годишни деца, които не са посещавали детска градина, за по-добро владение на български език и придобиване на умения и навици за работа в училищна среда, както и последвали през учебната година индивидуални и групови занимания с малките ученици и техните родители за стимулиране и мотивиране на включването им в процеса на учене.

Целева група

15 деца на възраст до 7 години, които до момента не са посещавали детска градина, не владеят добре български език и им липсват изградени социални умения и навици. Родителите на децата също са целева група и практиката е включила и тях.

Достъпност

Деца до 7 г. от ромска общност, непосещаващи детска градина и техните родители.

Цели

Обща цел – да се увеличи готовността и мотивацията на децата от ромската общност в гр. Търговище за равен старт с техните връстници при постъпването им в училище.

Специфични цели:

1. Да се преодолее изоставането по отношение на придобиването на социални умения и свободното владение на български език у децата преди да постъпят в училище;
2. Да се информират и мотивират родителите за записването на децата им в първи клас;
3. Да се подкрепят децата в адаптацията им към училищната среда и да обогатят своите знания и умения за общуване и за обкръжаващата ги свят;
4. Да се повиши родителския капацитет за по-добра грижа и позитивно общуване родител-дете.

Дейности

- **Информационна кампания сред семействата от ромската общност, които имат подлежащи за училище деца** – с помощта на медиатора обходихме махалата, където в спокойна домашна обстановка се запознахме с родителите и поговорихме за проблемите и трудностите в семействата, подкрепата от свои близки, предстоящото постъпване в училище на тяхното дете. Проведохме и една среща в училищната сграда, за да могат родителите на бъдещите първокласници да се запознаят с материалната база, учителите, правилата, правата и задълженията на тяхното дете като бъдещ ученик.

- **Лятно училище** – дейностите в лятното училище се извършваха от начален учител от училището партньор – II ОУ „Н. Й. Вапцаров“ и педагога в Клуба на НСО, който е квалифициран в работата си с деца билингви и обучен за работа в мултикултурна среда и превенция на отпадането от училище. Беше сформирана група от 15 деца, която работи в сградата на ОУ. Материалът беше структуриран в програма, която беше гъвкава и позволи възможност за промени и допълнения, съобразени с индивидуалните възможности и потребностите на децата. Използвани бяха различни дидактични и сюжетно-ролеви игри като „Верижка“, „Живо пиано“, „Звуково пътешествие“, Картинни ребуси, професии и др. Бяха изработени т.н. похвалки за децата. Като част от обучението децата бяха запознати и с класните стаи, в които ще учат, както и с порядките в училище.

Имайки предвид факта, че никога не са посещавали детска градина и нямат изградени навици за учене и занимания, част от дейността в лятното училище беше организирането на игри на открито, рисуването и изработването на различни предмети от хартия и пластелин.

Направихме разходка до местността „Борово око“, в която включихме и някои от родителите на децата. Това стимулира връзката между тях и обогати кръгозора на децата, част от които не бяха излизали от ромската махала.

Направихме и посещение на постановка на кукления театър в Търговище като част от обучението за изграждане на умения за социално общуване и като първо докосване до театъра като изкуство.

Най-атрактивната дейност за децата обаче си остана екскурзията с познавателна цел до гр. Варна. Еуфорията у децата и родителите, които успяха да дойдат, е трудна за описание. За тях беше изключително да се возят с автобус, да се докоснат до морето и атракциите на големия град – Делфинариума, зоопарка, детския кът.

В края на едномесечния период на обучение и игри беше проведено тържество под формата на състезание, на което децата представиха пред своите родители и близки наученото и изработеното през месеца.

- **Ежемесечни срещи с родителите** – работата с родителите се извършваше от педагога на организацията, с помощта на медиатора. Проведах се 5 групови тематични срещи и над 20 индивидуални срещи със семействата. Родителите бяха запознати с особеностите на детското развитие и прехода от детска градина в училище; адекватната грижа за децата и информираността относно правата и отговорностите им като родители, както и насочването им към ползване на други видове услуги /социални и здравни/; мотивиране да записват своите деца в детска градина и училище. Беше проведена и среща на родителите с директора на ЦДГ „Радост“, която е позиционирана в съседство с ромския квартал. В началото на учебната година родителите и децата от целевата група бяха стимулирани за успешен старт в училище с ученически раници, тетрадки и пособия, а чрез набрани дарения, най-нуждаещите се деца – и с дрехи.
- **Групова и индивидуална работа с децата през учебната година** – два пъти седмично учителят, работил с тях по време на „лятното училище“ и медиатора провеждаха срещи консултации с децата – как се справят в организираната училищна среда, как се чувстват, имат ли проблеми; помощ в усвояването на учебния материал и при общуване с връстниците им.

Финансиране

Проектът е финансиран от Институт „Отворено общество“, София.

Специализирана подкрепа към семейства с деца в риск от увреждания, с цел намаляване риска от увреждане и институционализиране „Национален алианс за работа с доброволци“

Кратко описание

Основният подход, прилаган в работата със семействата и децата, е системния подход.

При оценката на потребностите на децата са използвани чек-листи разработени от специалистите на Карин дом, както и елементи от метода на „Томова – Манова“ за развитието на децата от 0 до 3 години, както и специализирана педагогическа оценка на децата с увреждания.

Работата се извършва в обичайна за детето среда, най-често в дома на детето. По този начин родителите или този, който полага основните грижи за детето усвоява на практика как се работи с детето, учи се правилно да разчита сигналите му, придобива увереност в собствените си умения за отглеждане и възпитание. Ранното откриване на нарушенията в детското развитие дава възможност за компенсиране на нарушения, от една страна, и от друга за по-бързото приемане на проблемите на детето от страна на неговите родители и по-добрия климат в семейството. Същевременно намалява възможността детето да бъде настанено в институция, увеличават се възможностите за неговото социализиране и успешно приобщаване в детска градина и училище.

Този модел на работа към момента може да бъде реализиран като нова услуга към ЦОП или ЦСРИ или ДЦДУ, за съжаление това е скъпа услуга и не е финансирана като делегирана дейност, за да е възможно развитието ѝ в самостоятелен център.

Също така е наложително да се работи съвместно с учителите в детските гради, за да се съдейства за ранното откриване на проблеми в развитието на децата.

Целева група

- Деца на възраст 0-5 години, застрашени от увреждане или изоставяне
- Родители на децата, застрашени от увреждане или изоставяне
- Социални работници от центрове за обществена подкрепа

Достъпност

Практиката е достъпна за деца в риск от увреждане до 5-годишна възраст и техните родители.

Цели

1. Повишаване на родителския капацитет при преодоляване на проблемите вследствие увреждане на детето.
2. Подпомагане на развитието на дете с увреждане.
3. Стимулиране на отглеждането на деца с увреждания в домашна среда.
4. Популяризиране на работата на мобилни екипи в по-малките населени места.

Дейности

- Сформиране на мобилен екип за ранна интервенция при деца с увреждания.
- Представяне на услугата „Ранна интервенция“ в ЦОП, работещи в сътрудничество с НАРД и начини за нейното ползване.

- Предоставяне на услугата „Ранна интервенция“ в домашни условия на семейства.
- Организиране на родителска група за подкрепа при отглеждане на деца със СОП.
- Кръгла маса за представяне на услугата ранна интервенция и нейните резултати пред местната общественост и заинтересовани среди.

Основният използван ресурс са знанията и уменията в областта на ранното развитие на специалистите, включени в екипа, използвани са елементи от Монтесори-материали свързани с обучението на децата от 0 до 3 години години. Създадено е добро партньорство със специалисти от Клиниката по детски и генетични заболявания към УМБАЛ „Свети Георги“ – Пловдив.

Практиката към момента продължава под формата на консултации за семейства с деца на възраст от 0 до 4 години в центровете за обществена подкрепа, с които работим на база ежегодни споразумения за консултации, обучения и супервизии.

Практика би могла да се провежда, ако има финансиране и добри отношения между личните лекари и детска клиника.

Финансиране

Практиката е финансирана по проект на Карин Дом, към Фондация ОАК и дофинансирана от НАРД.

Провеждана е в рамките на 10 месеца.

Методи за ранно детско развитие за деца

Неформална група родители, обединени във Фейсбук

Кратко описание

Методиката на Глен Доман може да се използва още от раждането, интересна е за детето, синтезирано се дава голям обем информация. По този начин от малко детето се приучава към учене, смятане и чужд език, които са перфектна основа за по-нататъшно придобиване на знания.

Комбинирано използване на методите на Глен Доман и Николай Зайцев за по-добро задържане на вниманието на децата и по-добри резултати. Методиката на Доман е по-обхватна, насочена към различни области, макар и твърде трудоемка за родителите. Практиката е насочена към родители на деца, които имат желание и възможност да се занимават индивидуално с децата си и да отделят време за занимания по методите на Доман, Зайцев и Монтесори.

Целева група

Деца и семейства, част от неформална група родители, които споделят идеи и занимания във Фейсбук.

Достъпност

Практиката е отворена, но може да се прилага доброволно от самите родители, в домашни условия.

Цели

1. Да се поставят основите за максимално развитие на потенциала на децата.
2. Да се създаде у тях желанието и жаждата за нови знания.
3. Да се създаде у тях любов към музиката и изкуството.
4. Да са научили до първи клас минимум един чужд език.
5. До първи клас да могат свободно да четат, смятат (събират, изваждат до 100), да говорят и четат чужд език (английски) и да имат над средното ниво обща култура.

Дейности

Показване на картончета с написани думи и точки за смятане. Започване от един комплект по 5 думи и достигане до 5 комплекта, включващ думи, математика, английски език, животни.

Методиката на Глен Доман се прилага всеки ден по 5 пъти, показват се 5 комплекта по 5 думи. Продължителността на всяко занятие е не повече от няколко минути.

Изработване на картони с думи и точки по метода на Глен Доман. Изработване на кубчета със срички по метода на Николай Зайцев.

Финансиране

Практиката се провежда в домашни условия. Финансиране се изисква за закупуване на специални материали.

„Превенция чрез ранно образование“

Фондация „Ръка за помощ“ – Добрич

Кратко описание

Проектът провежда лятно училище за деца от етнически малцинства на възраст 4-6 г., които не са посещавали детска градина и майчиният им език не е български. След това се формират две предучилищни групи за тези деца, които използват програма, одобрена от МОН, но включват и методи от педагогиката на Мария Монтесори.

Работата с децата е обособена в три основни направления:

- предучилищна подготовка;
- развитие на социални и личностни умения на децата;
- и консултативна работа с родителите.

Целева група

34 деца от етнически малцинства в Добрич на възраст 4-6 години, които не са посещавали детска градина и майчиният им език не е български.

60 родители на децата от целевата група.

3 училища в Добрич.

Достъпност

Практиката е достъпна за деца от етнически малцинства в Добрич на възраст до 6 г., чийто майчин език не е български.

Цели

Обща цел: Да се повиши нивото на социална интеграция и успеваемост в учебния процес на деца от етническите малцинства в Добрич чрез включването им в групи за предучилищна подготовка и привличане на родителите им в процеса на образование и развитие на децата им.

Специфични цели на проекта:

1. Да се формират основни социални и образователни компетенции при 34 деца на възраст 4-6 години от ромски произход, което ще им позволи да навлязат плавно в образователната система.
2. Да се повиши мотивацията и да се формират умения и навици в родителите за оказване на подкрепа на децата им за успешна адаптация в предучилищните групи.
3. Да се улесни достъпа на децата, участници в проекта до училища от смесен тип.

Дейности

- Провеждане на лятно училище за усвояване на български език за децата от предучилищните групи;
- Предучилищна подготовка по програма утвърдена от МОН, сесии по Монтесори терапия за социализация на децата и формиране на умения за самообслужване.
- Представяне на проекта и резултатите от социално-педагогическата работа с децата пред приемниците училища от смесен тип от двата квартала.

- Организиране на инициативи за включване на родителите в процеса на обучение на децата и провеждане на групови консултации по теми, засягащи възпитанието и бъдещото образование на децата.
- Популяризиране на подхода, приложен в проекта за образование и социализация на деца от етническите малцинства чрез прилагане на Монтесори педагогика и активно включване на родителите.

Финансиране

Проектът се финансира от Тръст за социална алтернатива, София за срок от 12 месеца, като общият размер на бюджета е 60941,00, от които финансираната от Тръста сума е 56261,20.

Библиотека на играчките

Фондация за децата в риск по света

Кратко описание

Концепцията на практиката се основава на разбирането, че играта за малките деца е средство за ранно учене и път към по-нататъшната образователна подготовка. Моделът е разработен през 2008 г. с цел да насърчи пенсионирани възрастни жени да прекарват поне по 2 часа на ден в занимания с деца в риск или с проблеми в развитието. Практиката позволява достъп до образователни игри и играчки, материали за развитие на децата и обучения за персонала и за възрастните жени. В пилотната фаза на проекта, моделът е въведен в 11 дома за деца между 0-3 години и 3-7 години. След 2011 г., библиотека на играчките е създадена и като мобилна услуга. В момента съществуват 16 библиотеки на играчките в България. През 2013 г. бенефициентите по проекта са 789 и са документирани 51 811 посещения в библиотеките на играчките.

Целева група

Целевата група на проекта включва деца от 3 месеца до 7 години и възрастните, които се грижат за тях – биологични родители, разширено семейство, приемно семейство или баби-доброволки. Вторичната целева група включва професионалисти и практики – психолози и терапевти.

Достъпност

Библиотека на играчките е безплатна услуга и е достъпна за деца от домовете за медико-социална грижа за деца (ДМСГД) и домовете за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ), както и за децата в местните общности. Библиотеките на играчките, които се намират в семейно-консултативните центрове, предлагат изнесена услуга за децата и семействата от ромски общности.

Цели

1. Да предложи ресурс за децата да станат активни участници в тяхната собствена среда и да ги ангажира по безопасен и сигурен начин в естественото им желание за опознаване на света чрез игра;
2. Да предложи ресурс за възрастните, които полагат грижи за децата по отношение на детското развитие и да включи възрастните активно в развитието и живота на детето;
3. Да предложи ресурс на професионалните екипи, работещи с деца да постигнат техните професионални цели с децата.

Дейности

- Селектиране на играчките в зависимост от тяхната обучителна цел за когнитивно, физическо, социално и емоционално подкрепяне на детето;
- Подбор на играчките в съответствие с всички стандарти на ЕС и в партньорски взаимоотношения с Международния Панаир на играчките;
- Изработване на карти за играчките с информация за това за какъв възраст на детско развитие е подходяща играчката, информация с областите на развитие – когнитивно развитие, фина моторика, обща моторика, социално-емоционално развитие и общуване на детето и дейностите за игра, подходящи за съответната играчка.

- Избор на библиотекар на играчките, който отговаря за използването, подредбата и заемането на играчките от деца и семейства.
- Провеждане на екипни срещи и обучения – непрекъснато сътрудничество и взаимна помощ, ресурси и подкрепа на детското развитие и провеждане на експериментален уъркшоп с екипа за игра с деца.

Финансиране

Финансирането на проекта Библиотека на играчките е комбинация от частни дарения и фондонабиране по проекти.

Извлечени поуки от добри практики в образованието и грижата в ранна детска възраст с потенциал за противодействие на негативните тенденции, свързани с ранното отпадане от училище

Доклад за оценка на тематичния семинар

Йордан Йосифов

Въведение

Значението на услугите за ранно детско развитие (РДР) все повече се признава в Европа. Това става както на равнище Европейски съюз (ЕС), така и на равнище отделни държави членки. Някои от най-забележителните усилия на ЕС напоследък включват желание да се разработи Европейска рамка за качеството на ранното детско образование и грижа (РДОГ), Заклученията на Съвета относно образованието и грижите в ранна детска възраст¹² и целите от Барселона¹³. Интервенциите за ранно детско развитие се възприемат като полезни за развитието на децата и обществото на различни равнища; едно конкретно заключение е, че „осигуряването на качествени грижи и всеобщият достъп до качествено предучилищно образование са сред политиките за предотвратяване на преждевременното напускане на училище, както се потвърждава и от Съвета на Европейския съюз“.¹⁴

Проектът¹⁵, по повод на който е изготвен настоящият доклад е част от постоянните усилия да се постигне максимален ефект от положителните резултати за осигуряването на услуги за ранно детско развитие. Неговата цел е изграждането на капацитет за подобряване и разширяване на услугите в посочената сферата чрез транснационален обмен на опит и ноу-хау на новаторски и алтернативни практики за превенция на отпадането от училище.

Основна дейност по проекта е организирането на тематичен семинар за преглед на добри практики с цел да се насърчи развитието, преноса и адаптирането на новаторски качествени услуги в сферата на ранно детско развитие и по-специално такива, които имат **потенциал да преодолеят негативните тенденции, свързани с отпадането от училище.**

Настоящият доклад е част от процеса на партньорския преглед (тематичния семинар). Той отразява усилията на участниците в тематичния семинар да формулират и анализират факторите, които правят техните практики за ранно детско развитие ефективни, устойчиви и подлежащи на повторение; в съответствие с целта на проекта и прегледа, специално внимание се отделя на превантивния потенциал на разгледаните интервенции за противодействие на негативните тенденции, свързани с преждевременното напускане на училище. Съдържанието на доклада и преди всичко разделът „Констатации“ отразява споменатите по-горе аспекти – ефективност, устойчивост, възможност за трансфер и превантивен потенциал.¹⁶

12. Заклучения на Съвета относно образованието и грижите в ранна детска възраст: да осигурим на всички деца най-добрия старт в живота за утрешния свят, 3090-о заседание на Съвета „Образование, младеж, култура и спорт“, Брюксел, 19 и 20 май 2011 г.

13. През 2002 г. на Европейския съвет в Барселона бяха поставени целите: „ до 2010 г. да бъдат създадени детски заведения за най-малко 90 % от децата на възраст между 3 години и възрастта за задължително училищно образование и за поне 33 % от децата под тригодишна възраст“.

14. Цели от Барселона Развиване на детските заведения за деца в ранна възраст в Европа за постигането на устойчив и приобщаващ растеж. Доклад на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите

15. Проект „Обмен и сътрудничество за подобряване благосъстоянието на децата“, Проект №: BG051PO001-7.0.07-0086-C0001, финансиран по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, схема за безвъзмездно финансиране „Без граници – компонент 1“ – фаза 2.

16. Първоначалното намерение беше да се включи още един подраздел: за политиката, но като се има предвид разнообразната политическа среда, в която функционират разглежданите практики, подобен подраздел би бил твърде еkleктичен; вместо

Преди представянето на „Констатациите“ няколко думи за **методическата рамка за избор, представяне и извличане на поуки** от разгледаните практики. Сътрудничеството между главните заинтересовани страни, при партньорския преглед изведе седем критерия за подбор (критериите, както и Концептуалната рамка за критериите, са представени в приложение 3 към настоящия доклад). След това беше изпратена покана до доставчиците на услуги за ранно детско развитие да представят своите най-добри практики; поканата беше разпространена чрез основните европейски мрежи (като напр. Юрочайлд и ISSA). След преглед на представените практики беше изпратена покана за представяне на тематичния семинар до пет практики за РДР, а именно: Добър старт в живота, Румъния, LicketyLear, Обединеното кралство/Шотландия; Мобилни детски градини на SOS детски селища, Босна и Херцеговина; Превенция чрез рано детско образование, България и Кутия за играчки, Обединеното кралство/Северна Ирландия. Всички те участваха в тематичния семинар; кратко описание на практиките е представено в приложение 3.

Констатации

Този раздел очертава основните фактори за успех и някои от елементите на средата, които се разглеждат от представителите на петте избрани практики за ранно детско развитие като решаващи за организирането на ефективна и устойчива интервенция с превантивен потенциал и възможност за повторение в други държави и места. Като се вземе предвид контекста, терминът „констатации“ трябва да се тълкува с известна предпазливост; това не е точно изследователски доклад, а по-скоро документ за разсъждение и (само-) оценка.¹⁷ Участниците в процеса са положили реални усилия да формулират това, което е било ефективно за тях и се надяваме, че заинтересованият читател може да намери в текста някои полезни констатации.

Потенциал за преодоляване на негативните тенденции, свързани с отпадането от училище

Представителите на всичките пет практики смятат, че те имат потенциал да противодействат на негативните явления и тенденции, които могат до доведат до отпадане от училище на по-късен етап.¹⁸ Вероятно практиката с най-голям потенциал е тази от Босна и Херцеговина. Добре известно е, че се наблюдава тенденцията ползите от качествени дейности за ранно детско развитие да са по-големи за децата в неравностойно положение.¹⁹ Това включва деца, които по подразбиране нямат достъп до редовни услуги за предучилищна подготовка. Така по своя характер мобилните детски градини, които отговарят на определени стандарти за качество, имат голям потенциал за превенция. Това, което се има предвид тук под „характер на мобилните детски градини“ е материализираната идея за **довеждане на услугата при децата, вместо да се очаква децата да отидат до услугата**. Основателен въпрос тук е: до каква степен този потенциал е реализиран в превенция на отпадането от училище? Временен отговор, даден от босненските ни колеги е, че през първата година в началното училище не е имало случаи на отпадане и не

това разделът с констатациите разглежда не само „факторите за успех“, а също и някои „елементи на средата“, включително някои елементи на политиката.

17. В тази връзка настоящият доклад включва както писмените, така и устните коментари: първите бяха представени в рамката на описанията и коментарите, представени от практиките, вторите – по време на самият тематичен семинар. За да се гарантира четивността на текста не са включени цитати или препратки. Но от само себе си се разбира, че основният принос за настоящия текст е на представителите на петте практики, а ролята на автора беше по-скоро да регистрира, обобщи и извлече поуките, както те бяха изразени от участниците в тематичния семинар. Наред с всичко това, авторът изказва специални благодарности на: Албена Бонева, Кармен Ангелеску, Селма Катик, Шърли Гилеспи и Виржиния Радклиф, на всички останали участници в тематичния семинар и колегите от НМД, София и по-специално на Милена Николова и Мафалда Леал, които водиха протокола.
18. Следва да се отбележи, че прегледаните практики имат по-широк фокус, а именно върху добрите резултати за децата, изразени чрез здравно и физическо развитие; социално и емоционално развитие; език и общуване; подходи към ученето; когнитивно развитие и общи знания. Готовността за училище е застъпена като характеристика в по-голяма степен в едни практики, отколкото в други.
19. Например: УНИЦЕФ, The child care transition, Innocenti Report Card 8, 2008 г., Изследователски център на УНИЦЕФ Иноченти, Флоренция; или Shonkoff, J. *Building a New Biodevelopmental Framework to Guide the Future of Early Childhood Policy*, в *Child Development* януари/февруари 2010 г., том 81, брой 1, стр. 357-367, цитиращи Campbell и Ramey, 1994; Olds, 2006 г.; Scheinhart, 2005 г.

е имало случаи на незаписване в училище сред децата, които са посещавали мобилната детска градина. Ако трябва да бъдем честни, то е необходимо да се направи една уговорка: програмата не е изпълнявана достатъчно дълго време, за да позволява да се правят безспорни изводи за това до каква степен тя може да предотврати отпадане от училище в дългосрочен план, но при всички положения тази интервенция е повече от обещаваща. Друг важен аспект е, че мобилната услуга е достъпна и безплатна за всички участващи деца, което прави **услугата универсална** и това е друг фактор за нейния успех. Други две основни черти са, че мобилните детски градини използват програма, която се основава на редовната учебна програма за детски градини²⁰ и че основният фокус на интервенцията е „подготовка за училище“. Обсъждането на тематичния семинар очерта също, че **„целенасочеността“** има основен принос за успеха на интервенцията за ранно детско развитие. Примерът на колегите от Босна сочи, че когато се въвеждат услуги за ранно детско развитие с идеята за превенция на отпадането от училище (или записването в училище) това трябва да е изрично обявено и интервенцията трябва да бъде разработена по съответния начин. Друг фактор е, че децата от мобилните детски градини са проследени в продължение на една учебна година. Фактът, че така наречената **последваща грижа може да бъде решаваща**, е нещо, което много социални работници с опит в закрилата на детето знаят твърде добре. Това, че същият подход работи и тук, в пресечната точка на ранното детско развитие, закрилата на детето и детското образование, едва ли може да бъде изненадващ.

Вече накратко беше посочено, че резултатите досега са доста обнадеждаващи, въпреки че е необходимо повече време, за да може категорично да се твърди, че е постигнат реален успех. В тази връзка другият важен въпрос е „защо работи“? Отговорът, получен от колегите от Босна и Херцеговина, е, че децата се запознават с най-важните неща, които трябва да знаят, за да започнат училище без проблеми. Тази обратна информация от родителите, обгрижващите лица и специалистите може да бъде интерпретирана също като знак за **значението на запознаването и въвеждането в училищна среда** (не само като учебно съдържание, основна четивна и математическа грамотност); това има специално значение по отношение на децата, които не са имали шанс да се социализират в други предучилищни среди.

Уговорката, че тяхната практика за ранно детско развитие не е оценявана достатъчно дълго време, за да се провери нейния превантивен потенциал по отношение на отпадането от училище, се приема категорично от колегите от Румъния и Обединеното кралство (Шотландия). Има данни, че тези две интервенции също водят до позитивни промени. Извлечените поуки тук са, че подходи като **достигането до уязвимите деца и техните семейства** („трудни за достигане“ родители) и **подобряването на уменията и нагласите, които повишават перспективите за социално включване** са потенциално важни фактори, които могат да доведат до намаляване на отпадането от училище. Друга важна поука е да се започне **колкото е възможно по-рано**, още в пред-предучилищна възраст. И двете интервенции достигат до съвсем малки деца (до двегодишни в Румъния и от три до петгодишни в Шотландия) и това без съмнение се приема за една от техните силни страни.

И на последно място, другата практика от Обединеното кралство, този път от Северна Ирландия (СИ), и българската интервенция представят няколко сполучливи прозрения за това как дейностите за ранно детско развитие може да реализират потенциала да допринесат за предотвратяването на преждевременното напускане на училище. Първото, и то вече е познато на читателя, е **целенасочеността**. Една фокусирана интервенция за „включване и борба с ниските образователни постижения“ е довела до създаването на „Кутия за играчки“, програма в Северна Ирландия. По подобен начин услугата в Добрич, България е създадена с цел да допринесе за „социалната интеграция“ и готовността за училище на децата от ромските общности чрез включването им в услуга за предучилищна подготовка.

Програмата в Северна Ирландия има изричната цел да създаде **„модел за развитие, основан на права, за значително намаляване на социалните и образователни неравенства“**. Друго, също вече познато разбиране е, че е много полезно, ако такава програма е **„мобилна, основана на игра услуга за ранна интервенция, провеждана в партньорство с деца, а и родителите“**. При практиката от България връзката между децата, услугата и родителите е фигурата на ромския **медиатор**, която е дефинирана като „решаваща за ангажирането на децата и техните семейства“.

20. Става дума да извадка от редовната учебна програма на детските градини по думите на колегата от Босна и Херцеговина.

Успешни ли са били тези подходи? Също както и другите, разгледани по-рано практики нито инициативата от Северна Ирландия, нито българската интервенция са били подложени на специални дългосрочни оценки по отношение на превантивния им потенциал. Въпреки това успехът и на двете интервенции е подкрепен от косвени доказателства. В Северна Ирландия може да се каже, че основният показател за успеха на програмата е фактът, че с подкрепа от „Кутия за играчки“, Министерството на образованието предприема допълнителни дейности, за да се гарантира, че всяко дете и млад човек от пътуващите общности получава възможност да развие пълния си потенциал в образованието. Това, че държавен орган е склонен да подкрепя и инвестира в програмата е факт, който заслужава специално внимание в раздел „Устойчивост“; тук въпросът е, че държавният орган, който отговаря за образованието се е ангажирал с програма, насочена към децата на възраст от 0 до 4 години.

Българската услуга е работила доста по-кратко (само една година), но вече е достигнала до „общоприети резултати“: по-добро владение на български език, на който се преподава в училище, придобиване на ключови компетентности и умения, необходими за започване на начално училище, запознаване със среда, подобна на средата в класната стая и подобрени социални умения, умения за „самообслужване“ и увереност; всичко това повишава неимоверно шансовете на децата да избегнат преждевременното напускане на училище. Две допълнителни характеристики са: преодоляването на проблемите с езика се признава за изключително важно, тъй като „езиковата бариера води до социална изолация в училище и евентуално отпадане от училище след 4-ти – 5-ти клас“. Повишаването на шансовете на децата да останат в училище има много сериозни последици не само за техния живот, но също и за общността, понеже „по-голямата част от родителите им са неграмотни“, а тази интервенция прекъсва цикъла на бедност, социалната изолация и неграмотността.

Ефективност

Какво прави една програма за ранно детско развитие ефективна? Ако трябва да се обобщи в едно изречение, отговорът на тематичния семинар е: ангажиране и работа в партньорство с децата и родителите, опазване на доброто управление и гарантиране, че е налице пълноценно сътрудничество между всички, които играят важна роля за развитието на децата.

Децата са в центъра на всяка една интервенция за ранно детско развитие и вземането предвид на техните приоритети не може да бъде надценено. В тази връзка **ролята на играта е решаваща**. Играта е не само начин да се привлече вниманието на децата, това е средство за комуникация и учебен метод. Тя подкрепя децата да придобият приложими социални умения и да изградят самоувереност. Двете практики от Обединеното кралство са добра илюстрация как играта може да бъде интегрирана в интервенциите; колегите от Северна Ирландия ангажират родителите и децата в качествено взаимодействие, а децата в Шотландия са активни участници в едно театрално представление, а не просто негови наблюдатели.

Подход, който поставя детето в центъра, означава да се полагат усилия за индивидуализиране на услугата. Това става с активното участие на родителите. Ефективната услуга не прекъсва, когато детето си тръгва от помещението, в което тя се провежда и си отива вкъщи; **ефективната интервенция разчита на родителите, които по-добре разбират потребностите на своите деца.** За това те могат да бъдат подкрепени най-малко по два начина – дават им се материали, които те да използват вкъщи, а също така знаят какво трябва да научат децата преди да тръгнат на училище.²¹ Привличането на родителите означава също по-добро взаимодействие между самите родители и осигуряването на пространство за тяхна собствена инициатива. Има различни **способи за привличане на родителите**, които варират от домашни посещения, през ангажиране на родителите за прекарване на качествено време с техните деца, до включването им в разработването на материали за четене (ресурси) и видео материали или наемане на медиатори, които улесняват контактите с родителите от общностите, които е възможно да не са напълно интегрирани в обществото като цяло.

21. И в случай, когато целта на интервенцията е готовност за училище, тези материали помагат на децата да получат необходимите знания и умения за първи клас, както например е случаят с практиката от Босна и Херцеговина.

Доброто управление, което допринася за ефективността на интервенцията, включва **както утвърдени стандарти, така и гъвкавост**. Тук е мястото на примера от Босна и Херцеговина, в който се използва документацията на масовите детски градини, но преди това тя се адаптира към контекста на мобилната услуга. Управление, което допринася за ефективността, изисква също ясно лидерство. Ръководството отговаря за осигуряване на качеството на структурата и процесите, включително качеството на съвместната работа. Сформират се и работят мултидисциплинарни екипи и по-специално заслужава да се посочи екипът за укрепване на семейството. Това от своя страна изисква добре структурирана програма, ясно разпределение на задачите и ангажимент за работа, оказване на подкрепа и приемане на подкрепа, когато е необходимо.

Когато говорим за управлението, си струва да се посочи и примера с „Кутия за играчки“, която използва като работен модел логическата рамка, както за укрепване на проекта, така и като инструмент за изпълнение, мониторинг и оценка. Ефектът, към който се стремят, е малките деца да са здрави, искащи и способни да учат и да направят успешен преход. Този метод подкрепя съвместното тълкуване от страна на персонала на целите на „Кутия за играчки“ и на начините за тяхното постигане.

Постоянното повишаване на квалификацията на персонала също допринася за ефективността. Това се изразява чрез мерки, като например осигуряване на обучение и преквалификация на учители по предучилищно образование, ангажиране на местните ръководители и специалисти и постоянни усилия за подобряване на взаимодействието с родителите (качество на процеса) Тук роля има също разработването и споделянето на помощни материали. В определени случаи роля има и осигуряването на подходящо предучилищно оборудване; учителите за предучилищно образование в по-необлагодетелстваните райони особено ценят този вид подкрепа.

Ефективността е тясно свързана със **способността за наблюдение (само)-анализ и извличане на поуки от собствения опит**; в тази връзка резултатите от проекта трябва постоянно да бъдат записвани, наблюдавани и подлагани както на вътрешна, така и на външна оценка, като се използват количествени и качествени данни.

Когато се разглежда ефективността, специално внимание заслужава една от представените практики, „Кутия за играчки“ от Обединеното кралство/Северна Ирландия. Това е програма, която фактически се фокусира върху една конкретна група: децата на пътуващите общности. Ключов фактор за ефективността на програмата е нейната функция за **приобщаване**; не само от гледна точка на усилията да се достигне до всяко дете от пътуващите общности на възраст от 0 до 4 години, но главно от гледна точка на зачитането на ценностите и мнението на пътуващите общности и полагането на усилия те да бъдат включени в услугата. Този подход може да се окаже особено успешен, когато се налага да се достигне до сравнително затворени общности, които дълго време се борят с проблемите на социалното включване.

Редица съображения потвърждават „констатациите“ на другите страни за това какво допринася за по-голямата ефективност на интервенциите за ранно детско развитие. Колегите в Северна Ирландия използват една програма, основана на доказателства (HighScope), като програма за работа на терен. Това потвърждава отново значението на гъвкавото прилагане на стандартите за добро качество. Там се използва също и редовно събиране на данни (както количествени, така и качествени) за осигуряване на информация за практиката и за внасянето на изменения, където е необходимо. Най-важното потвърждение е свързано с активната работа с родителите, включително използването на стимули за привличането им в местни общности групи. Както се оценява и в самата страна, „двата най-важни фактора за успеха на „Кутия за играчки“ са изграждането на доверие и връзка между работещите в инициативата и родителите от пътуващите общности и довеждането на проекта в домовете на пътуващите общности. Чрез този процес се премахват социалните, икономически и физически бариери, които в противен случай биха действали [останали] като ограничения.“

Преносимост

Представителите на всички разгледани практики твърдо вярват, че техните услуги могат да бъдат повторени на други места. Като се вземе предвид разнообразието на избраните практики, естествено е, че като необходимо условие за успешно приложение се посочват приоритетно различни фактори. Например за колегите в Босна и Херцеговина първостепенна е квалификацията на персонала и неговата мобилност. Наличието на професионални учители, желаещи да работят на терен, се приема за решаващо, като може да бъде полезна също и известна подкрепа от доброволци. Достъпът до основна инфраструктура, като например възможността да се използват помещенията на началните училища и да се споделя с тях материалната база и разходите повишава възможностите за успешни повторения. Други участници също сочат достъпа до подходящи помещения като необходимата отправна точка за повторение.

В други случаи фокусът е повече върху вграждането на практиката във формалните услуги, гарантиране на подкрепата на законодателно равнище и от местните власти. Наред с това **добрата методическа рамка** е ключов фактор за пълноценно приложение. Връзка с това имат и процедурите за избор и обучение на бъдещите колеги, които ще приемат предизвикателството да разпространяват съответната практика за ранно детско развитие.

Чувствителността към културните характеристики и приобщаването при предоставянето на услугата е друго задължително условие за успешното повторение. Значението на зачитането на ценностите и нормите на общностите, където практиката за ранно детско развитие се повтаря, вече бяха очертани в раздела „Ефективност“. По очевидни причини това също е и фактор за преносимостта. В тази връзка като фактор за успешното повторение се подчертава наемането на медиатори, които да достигат до конкретни общности със специфичен културен или езиков произход.

Не на последно място, когато става дума за услуги, работещи на терен, определено е необходима подкрепа за персонала, който редовно или постоянно е на терен, за да могат неговите членове успешно да пренесат една добра практика на ново място. Това означава редовна методическа подкрепа и насоки, ясни политики и процедури в рамките на проекта, а също и наличие на сравнително прости и евтини техники като например интервизия (супервизия от колеги със същия ранг).

Устойчивост

Устойчивостта може да бъде разгледана от две страни – поддържане на съществуването на практиката и поддържане на качеството на услугата. Първо се разглежда водещият въпрос за финансовата стабилност.

Съществува консенсус, че най-добрият начин за постигане на дългосрочна устойчивост е чрез ангажиране на (местните) власти. Изключително важна е стабилната нормативна рамка; като минимум тя трябва да позволява вграждането на съответната практика в осигуряваните социални и образователни услуги, гарантирани от (местното) управление. Лобирането, застъпничеството или дори натискът от страна на заинтересованите страни (професионалният персонал и родителите) за развиване на качествени услуги могат да играят важна роля за това. Понякога доста полезни са формални в известна степен подходи, като например сключване на Меморандум за разбирателство.

Правителствата са склонни да финансират услуги, които вече са получили определено равнище на признание, което може да се изразява чрез различен формален статут (напр. лицензирани, акредитирани, основани на доказателства и т.н.). В тази връзка системният мониторинг и оценка е важно необходимо условие – колкото повече резултата е в състояние да представи практиката, толкова по-големи са шансовете ѝ да получи държавно финансиране; или впоследствие тя трябва да работи по този начин. Колкото по-рано започне сътрудничеството с (местните) власти, толкова по-добре; в идеалния случай държавните структури са ангажирани още на етапа на разработка или адаптиране на интервенцията за съответната територия и от самото начало е налице усещане за местна съпричастност. Услугите, които включват специално разработени за тях методически насоки, подкрепа и обучение имат по-голям шанс да получат признание и в тази връзка сътрудничеството с академични институти, институти за подготовка на учители или други

специализирани институти (вкл. НПО) допринасят не само за поддържане на качеството на работата, но косвено също и за финансовата стабилност.

Сред разгледаните практики най-впечатляващият пример за устойчивост е програмата „Кутия за играчки“. Както вече беше посочено, Министерството на образованието е поело ангажимент за финансирането ѝ. Постигането на такова равнище на устойчивост доказва не само стабилност и увереност в бъдещето, но позволява на колегите в Северна Ирландия да насочат вниманието си към предоставянето на най-добрата възможна услуга.

Поддържането на качеството на услугата е не по-маловажен аспект на устойчивостта, въпреки че често остава в сянката на финансовото обезпечаване. За да се гарантира определено качество, социалните и емоционални потребности на детето трябва винаги да са от първостепенна важност; това естествено изисква специалистите, които осъществяват услугата да познават културните и индивидуални потребности на детето и на семейството. Това е особено важно в преходните периоди и към тези периоди трябва да се подхожда с необходимата чувствителност. Друга специфична проява на подхода, в центъра на който е детето и който поддържа качеството на интервенцията, е, че по проблемите и пречките за учебните постижения на детето трябва да се работи на индивидуално равнище, а именно: поотделно за всеки случай. Категоричен извод от прегледаните интервенции за ранно детско развитие е това, че качеството на предоставянето на услугата може да се поддържа единствено в партньорство между семейството и услугата. И тук като положителен пример може да се посочи „Кутия за играчки“, в която се използва подходът на приобщаващо оценяване при разработката и промените в изпълнението на проекта за гарантиране на максимално въздействие. Заинтересованите страни, включително родителите и децата, които са главните бенефициенти, са партньори и изпълнители на този подход. Този метод гарантира, че интервенцията поддържа редовна информираност за индивидуалните потребности и семействата са овластени и имат думата.

И накрая, както беше вече посочено в друг контекст, подкрепата за (работещия на терен) персонал по време на периода на изпълнение е задължително условие за поддържането на равнището на качество на услугата. Тази подкрепа може да приеме формата на първоначално и текущо обучение, редовни методически насоки, супервизия и интервизия, сътрудничество с академични институти и институти за подготовка на учители.

Вместо заключение: други въпроси, предизвикателства и възможности

Тематичният семинар и процесът на неговата подготовка донесе по-обширни резултати, отколкото предварително определените, свързани с превантивния потенциал на съответната практиката – ефективност – преносимост – устойчивост. Ще бъде жалко, ако не се анализират, или поне посочат някои от тези резултати, които носят допълнителна стойност. По условие такъв раздел може да бъде само еkleктичен, но се надяваме да е също и провокативен (в положителния смисъл на думата) и вдъхновяващ. В старанието си да внесе известна „системност в хаоса“ текстът по-долу е организиран в няколко категории: въпроси, предизвикателства и идеи.

Въпросът, с който можем да започнем е: Преходните периоди между различните услуги за ранно детско развитие дали са подценени като цяло? Румънската практика е специално разработена, за да работи за прехода между услугите, дефинирани като „детски ясли“ и „детска градина“; преходът към детска ясла или между предучилищна подготовка и начално училище също заслужава специално внимание. Проблемът нито е нов, нито е непознат и съществуват интервенции (напр. Piramide в Нидерландия), които работят в тази посока, чрез разработване на програми, които започват в рамките на една услуга и продължават в следващата, като така правят прехода плавен. Но все още изглежда, че в преходните периоди много неща могат да се объркат. Дали това е предизвикателство, което е подценено?

Друг въпрос, за който трябва да благодарим главно на колегите от Румъния е: Дали мащабът е фактор за ефективността и устойчивостта? Или иначе казано: има ли прагове, които трябва да бъдат достигнати, за да се постигне ефективна интервенция, която може да се задържи дълго време? Вероятно не, ако отговорът идва от Шотландия; или зависи от характера на интервенцията за ранно детско развитие? Може би

този въпрос трябва да се задава всеки път, когато се разработва интервенция в тази сфера.

И накрая един въпрос от съвсем различен характер: Дали детството – само по себе си – е подценено? Политиците, работещите в тази сфера и много други специалисти, които професионално са свързани с въпросите на ранното детско развитие, включително участниците в настоящия тематичен семинар отделят много време да размишляват относно ползите за децата в качеството им на бъдещи граждани, които дават своя принос за обществото. Но **децата имат право да се радват пълноценно на детството си**, вероятно най-хубавата част от живота; те имат право да бъдат преди всичко деца и едва след това „граждани, които дават своя принос“. Дали не забравяме това понякога? А може би доста често?

Тематичният семинар засегна и някои предизвикателства: например когато се работи за достигане до общности със специфични културни, етнически или езикови характеристики: как да се работи по въпроси като (де)сегрегацията. Дали участието на деца от ромски произход в услуга за предучилищна подготовка допринася достатъчно за тяхната социална интеграция, дори когато те са (преобладаващото) мнозинство в услугата? Или трябва те да бъдат включвани само в услуги, където майчиният език на по-голямата част от децата е езикът, на който се преподава? Как да се подкрепят децата и съответно общностите, така че да съхранят своите културни ценности и същевременно да се гарантира, че са напълно интегрирани в обществото като цяло? Това фалшива дихотомия ли е?

Друго интересно предизвикателство е как да се убеди правителството да подкрепя дейности, които са новаторски в общността? Дали държавните структури се фокусират прекалено върху формалните изисквания и има ли тенденция да пропускат **възможности за подкрепа на новаторски неформални инициативи**? Как една добра идея от пилотна се превръща в елемент на официалната система?

И в заключение една идея: без съмнение сред децата в неравностойно положение, до които са достигнали услугите за ранно детско развитие има много таланти. Някои от колегите са забелязали това и са провели индивидуални разговори с родителите на талантливите деца. Но не трябва ли това да бъде правило, а не изключение? Как **да се създаде система, която разпознава рано и подкрепя талантите на всички деца**, също и на тези, които живеят в среда, която не насърчава реално техните специфични таланти?

Несъмнено тематичният семинар изведе повече въпроси, предизвикателства и идеи, свързани с ефективността, преносимостта, устойчивостта и превантивния потенциал, както и други аспекти на интервенциите за ранно детско развитие, отколкото беше в състояние да представи настоящият текст. Да се надяваме, че това е само ранна стъпка в един процес, който ще доведе до много положителни резултати.

I. Критерии за избор на добри практики²²

1. Концептуална рамка

Разбирането на партньорите по проекта е, че **Ранното детско образование и грижа (РДОГ)** помага на децата да развият своя потенциал и насърчава тяхното социално, емоционално, физическо и когнитивно развитие. Вероятността малките деца, особено най-бедните и тези, които са в най-неравноснотнo положение, които се възползват от услугите за РДОГ да бъдат здрави, готови да учат, както и да останат по-дълго и да се справят по-добре в училище, е по-голяма. В същото време, макар че един от резултатите от дейностите за РДОГ е, че те могат да помогнат на децата да се справят по-успешно в училище, ранните години са решаващ етап от човешкото развитие, а НЕ просто подготовка за следващите години. Следователно, налице е съгласие, че **общият фокус трябва да бъде върху качеството на РДОГ.**

При обсъждането и определянето на критериите за избор на добри практики за тематичния семинар са взети предвид следните **четири измерения на качеството на РДОГ.**

- **Качество на управлението** означава силно лидерство и администрация на РДОГ, автономия и гъвкавост на услугите за РДОГ за удовлетворяване на местните потребности и ефективни системи за оценка, мониторинг и подобряване на качеството на РДОГ (Driessen, 2012 г.; OECD, 2012 г.).
- **Качество на структурите** може да се определи като „вложените ресурси за процесните характеристики, които създават рамката за процесите, през които преминават децата“ (Taguma, 2012 г.). Качеството на структурите най-често се отнася до материалната база/ресурсите на центъра, съотношението персонал/деца, големината на групите, учебната програма и квалификацията на персонала (Ishmine, Taylor & Bennet, 2010 г.).
- **Качество на достъпа** на РДОГ се отнася до справедливостта и приобщаването (по отношение на достъпа до всички групи деца), степента на финансова достъпност (по отношение на това доколко редовно и достатъчно е финансирането, така че всеки родител да може да си позволи РДОГ за своето дете), полезността (по отношение на характеристиките на услугите като подкрепящи и съобразени с търсенето на семействата), и наличието (по отношение на регионалното и териториално покритие) на услугите за РДОГ (Lazzari & Vandebroeck, 2013 г.).
- **Качество на процеса** се фокусира върху характера на взаимодействието между различните заинтересовани страни (т.е. детето и учителя, детето и детето, учителя и родителя, учителя и учителя, както и характера на лидерството на центъра и педагогическите умения на учителя) (Ishmine, 2010 г.). Тези показатели се отнасят до качеството на ежедневния опит на детето.

2. Набор от критерии

Когато посочените по-горе измерения се разгледат заедно с общите цели на проекта и конкретните цели в съответния контекст, се предлага следния набор от критерии:

1. **Насочена към децата на възраст 0-7 г.** – дали целевата група са деца на възраст от 0 до 7 години (възрастта, на която в повечето държави от ЕС започва началното образование)?
2. **Работи най-малко за три сфери на развитието** – дали интервенцията работи най-малко за три сфери на развитието (физическо, моторно, когнитивно, комуникационно и езиково, социално и емоционално)?

22. Специални благодарности на Дани Колева за нейния решаващ принос в разработването на рамката и формулирането на критериите.

3. **Подкрепа за родителството** – дали практиката включва и/или подкрепя родителите, като така допринася за по-добрите условия за отглеждане и здравословно развитие на децата? Какво е взаимодействието между обгрижващите лица/помощния персонал и родителите?
4. **Справедливост и приобщаване** – дали описаните практики/услуги работят за преодоляване на неравнопоставеността в здравните грижи и развитието за децата в неравностойно положение и тези, които са най-уязвими?
5. **Физическа и финансова достъпност** – дали описаните практики/услуги са физически и финансово достъпни за всички групи деца?
6. **Междуведомствена работа** – дали описаните практики включват различни заинтересовани страни и междуведомствена работа в партньорство?
7. **Оценяване** – дали практиката е била оценявана или има ангажимент за това? Дали услугата/практиката е ефективна, какво е въздействието ѝ върху децата и има ли връзка с превенцията на отпадането от училище?

II. Кратко описание на практиките на европейските партньори²³

1. „Кутия за играчки“, изпълнявана от организацията Early Years (Ранни години) – Обединено кралство/Северна Ирландия; лице за контакти: Шърли Гилеспи

Екип специалисти, които работят на терен, провежда програмата със 176 семейства и 238 деца в Северна Ирландия, като работи от 7 офиса, разположени на територията на цялата страна. Те работят със семейства от пътуващите общности и малки деца на възраст между 0 и 4 години – в дома на семействата.

Пътуващите общности, които са признати за маргинализирана група в неравностойно положение, страдащи от социална изолация и дискриминация, живеят в най-бедните квартали. „Кутия за играчки“, съвместно с други агенции, включително патронажната служба, практикуващите специалисти на организацията „Ранни години“, групите за подкрепа на пътуващите общности и програмата „Сигурен старт“ работят, за да достигнат до малките деца и техните семейства. Част от семействата, които са регистрирани в „Кутия за играчки“, сами са се свързали с програмата или са насочени към нея от член на семейството, други са идентифицирани чрез други подкрепящи агенции.

Фокусът на програмата е върху приобщаването и борбата с ниските образователни резултати чрез укрепване на капацитета на родителите, подобряване на социалното, физическо, езиково и когнитивно развитие, постигане на участието на максимален брой деца във формите за ранно образование и гарантиране, че ценностите и гледните точки на пътуващите общности са отразени в развитието и практиката на проекта. Проектът допринася за разработването на по-широка политика и практика, която се противопоставя на дискриминацията и неравенството.

Дейностите в проекта обхващат услуги на терен, основани на правата и включването на родителите и децата от пътуващите общности в игри по модела HighScore; те активно включват децата във взаимодействието с хора, материали и идеи и ги насърчават свободно да конструират своето разбиране за света. Работещите по проекта наблюдават, тълкуват, оценяват и се грижат за израстването на децата и родителите в рамките на техните роли.

Инициативата „Кутия за играчки“ е започнала работа през 2003 г. и първоначалното е финансирана 5 години от Изпълнителния фонд на Северна Ирландия и фонда „Спасете децата“; от 2008 г. насам се финансира от Министерството на образованието.

23. Специални благодарности на Албена Бонева, Кармен Ангелеску, Селма Катик, Шърли Гилеспи, Виржиния Радклиф, Дани Колева и Мафалда Леал за техния принос към описанието на практиките.

2. „Добър старт в живота“, изпълнявана от Център за образование и професионално развитие „Стъпка по стъпка“ (ЦОРП) – Букурещ, Румъния, лице за контакт: Кармен Ангелеску

Проектът включва 4000 деца, 2000 родители, 200 детски градини и 400 учители в цяла Румъния. Той е насочен към реализирането на качествени услуги за РДОГ за малки деца (2-4 год.), както и към ранния достъп до услуги за РДОГ, независимо от социалния и етнически произход или религия. Важен аспект на програмата е ангажирането на родителите, както и партньорството с Министерството на образованието, регионалните инспекторати по образование и местните власти.

Главната цел на проекта „Добър старт в живота“ е да повиши качеството на услугите за ранно детско образование и грижа по отношение на управлението, учебната програма, достъпността, мониторинга и работна сила (отразявайки духа на рамката за качество на РДОГ на ЕС). Специално внимание е отделено на подкрепата за квалифицираните учители и специалисти и качествените ежедневни дейности.

Основната целева група са децата на възраст между 2 и 4 години с фокус върху децата от семейства в неравностойно социално-икономическо положение (самотни родители, роми). Местните власти имат конкретен финансов принос в полза на децата в неравностойно положение, а именно покриват дневните разходи за храна на 5 деца във всяка група от 20 деца, включени в проекта.

Дейностите включват организиране на подходящо пространство за учене (което позволява изследване и експериментиране), обучения на участващите специалисти (с фокус върху философията на РДОГ и стойността на детството и детето), обучение на персонала за образование, насочено към детето, което ангажира родителите и обучение на специалистите да работят по този начин, наблюдение и техническа подкрепа за всички, включени в проекта услуги.

Институт „Отворено общество“ финансира разходите за програмата (разходи за обучение, оборудване за класни стаи, посещения за наблюдение, родителски срещи); Министерството на образованието осигурява средствата за заплатите на персонала; местните съвети покриват разходите за поддръжката на материалната база и храната за всяко четвърто дете.

3. Проект „Мобилни детски градини“, изпълняван от SOS Детски селища – Босна и Херцеговина; лице за контакт: Селма Катик

Мобилни детски градини се реализира в две населени места в Босна и Херцеговина. Те са част от Програма за укрепване на семейството на SOS детски градини и SOS детски селища. Главната цел на проекта е да осигури предучилищно образование на деца на предучилищна възраст (3-5,5 години), които в противен случай не биха имали достъп до предучилищно образование и грижа. Интервенцията има за цел също да окаже подкрепа на родителите чрез консултиране за подобряване на родителските им умения, както и успешно да подготви децата за започване на начално училище. Повечето от децата, които ползват услугата са от семейства, засегнати от социални, емоционални, етнически, здравни и финансови проблеми, насочени от центровете за социални грижи. Тази интервенция е насочена и към началните учители.

Проектът използва адаптирани за целта помещения в училищата в селските райони. Дейностите се провеждат от квалифицирани детски учители два пъти седмично за по два часа на ден; те са синхронизирани с учебните програми на SOS детски градини и се съобразяват с обратната връзка от родителско-учителските срещи и потребностите на децата (включително по отношение на подготовката за започване на начално училище: възприемане, координация, социализация, гражданско образование, интелектуално развитие, умения за работа, езикови и математически умения, наука/природа). Дейностите за родителите на деца, посещаващи „мобилна детска градина“ се организират няколко пъти през учебната година и включват теми като: политика за закрила на детето, здраве, хранене и грижа, психо-физическо развитие на децата в предучилищна възраст, учене чрез игра. Важна част от проекта е също и обменът на знания и информация между учителите.

Дейността в единия град отначало е финансирана от местната власт, а по-късно от УНИЦЕФ и една италианска НПО, а в другия град финансирането е осигурено от SOS детски селища – Босна и Херцеговина с известна финансова помощ от общината.

4. LicketyLearn – ранна интервенция чрез театрални занимания, изпълнявана от Lickety-spit – театрална компания за представления и работа с малки деца, Обединено кралство/Шотландия; лице за контакт: Виржиния Ратклиф

LicketyLearn представлява ранна интервенция чрез театрални занимания. Основният елемент на програмата са две полудневни занятия, водени от двама актьори-педагози, за групи от десет 3-5-годишни деца и двама служители на детската градина. Наред с това компанията провежда занятия за продължаващо професионално развитие чрез театрални занимания за персонала, за да изгради техния капацитет да се включват във въображаема игра с децата, като така се гарантира дългосрочното въздействие на програмата.

Основната цел на проекта LicketyLearn е да подобри увереността, социалните умения, емоционалната грамотност, резиланса и способността на децата да решават проблеми. Основната цел на проекта е да овласти малките деца и да развие техния капацитет и склонност да играят въображаеми игри, както индивидуално, така и в група. Проектът цели също участващите учители и персонал на детските градини и съответните доставчици на услуги за деца да получат ресурси и вникване, което ще подобри тяхната практика и взаимоотношения, и по-конкретно с участващите деца и семейства. Друга цел е родителите и семействата на малките деца да оценят по нов начин децата си и своя капацитет за подкрепа и полагане на грижи за тяхното развитие и игри.

Досега в програмата са участвали 1510 деца и 203 възрастни, работещи в детските градини. Освен това 1307 родители (или обгрижващи лица) са участвали в последващите занятия на LicketyLearn в детските градини, а 911 от тях са се включили в Мрежата на деца и семейства на компанията LicketySpit.

Обикновено занятията LicketyLearn се провеждат с деца и семейства в необлагодетелствани райони. Те се провеждат с всички деца на възраст 3-5 години във всяка детска градина, с техните родители, обгрижващи лица и семейства, както и с персонала в градината. Многопластова дейност, замислена и разработена така, че да бъде приобщаваща и достъпна за всеки, която дава възможност на публиката и участниците да се ангажират, да се включват и да интерпретират преживяванията на нивото, на което са способни да го направят. Това е прави подходяща за деца и семейства, за които английският не е първи език.

Програмата се състои от две части. Първото занятие е представлението: това е 90-минутно „приобщаващо“ театрално занимание със заглавие: „Маргарет и Маргарет!“. Това е групово преживяване с внимателно планирана, организирана структура, в която децата участват и допринасят за обогатяването и развитието на историята, като използват всяко измерение и информация, която изберат, индивидуално и колективно.

Второ занятие е последваща дейност: актьорите-педагози се връщат в детската градина от една до четири седмици по-късно. Това занятие насърчава децата да разсъждават, да обсъждат и да пресъздават отново историята, като им дава възможност по-пълноценно да се вживеят в приключението си с „Маргарет и Маргарет“, като го включват в игрите си в детската градина и вкъщи.

През периода есента на 2011 г. – лятото на 2013 г. LicketyLearn е финансиран от Фонда за ранни дейности в ранното детство на Inspiring Scotland, който на свой ред е финансиран от шотландското правителство.

От декември 2011 г. 1720 деца и 235 души, работещи в детските градини са участвали в програмата LicketyLearn. Освен това 1539 родители/обгрижващи лица са участвали в LicketyLearn, а 1063 от тях са се включили в Мрежата на деца и семейства на компанията LicketySpit. Независими количествени и качествени оценки, проведени от учители, на 528 деца са показали, че 50-61% демонстрират повишена увереност, а 61% – подобрени социални умения; повишена способност за решаване на проблеми и повишена емоционална грамотност и резиланс след участието им в LicketyLearn. Допълнителни съгласувани данни от 31 детски градини показват съществена промяна в културата в градината след провеждането на LicketyLearn, която става все по-приобщаваща и показваща емоционална грамотност.

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ

**ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА
„РАЗВИТИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ“**

Инвестира във вашето бъдеще

Европейски социален фонд

Настоящият документ е изготвен по проект „Обмен и сътрудничество за подобряване благосъстоянието на децата“, №: BG051PO001-7.0.07-0086-C0001, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз“.

Национална мрежа за децата носи цялата отговорност за съдържанието на настоящия документ и при никакви обстоятелства не може да се приеме като официална позиция на Европейския съюз или Европейския социален фонд.

**БУЛ. „ВИТОША“ №58, ЕТ. 4
1463 СОФИЯ
Т./Ф.: 02 988 82 07, 02 4444 380
OFFICE@NMD.BG
WWW.NMD.BG
FACEBOOK.COM/NMDBG**